

A EVOLUCIÓN DO MODELO TERRITORIAL EN GALICIA. UNHA INTERPRETACIÓN ECONÓMICA E ESPACIAL

Daniel González Franco

Director da Área de Ordenación do Territorio e Urbanismo de IDOM Galicia

Resumo: *Este artigo pon de manifesto a continua interdependencia histórica entre a evolución da economía política dos sistemas de goberno establecidos polas elites galegas —oriúndas ou instaladas— e a conformación do seu modelo territorial, destacando nesa viaxe dous elementos fundamentais. En primeiro lugar, habémosnos referir ao impacto que sobre a conformación do modelo territorial galego tivo o desprazamento no tempo do proceso de monetarización da agricultura galega por mor da elongación da economía política do Antigo Réxime ata ben entrado o s. XX e das consecuencias que iso tivo sobre a construción do espazo.*

En segundo lugar, falaremos da incidencia que o devandito modelo territorial tivo sobre o desenvolvemento económico de Galicia durante a segunda metade do mesmo século, que se reflicte no feito de que a desagrarización da economía non fose seguida por unha esperable desruralización da poboación senón pola urbanización do medio rural. Un feito que está na base das dificultades do noso modelo territorial para a creación de capital espacial e que, afirmamos, bloquean a capacidade do espazo construído para incidir sobre os procesos económicos que modelan o territorio, así como a propia capacidade para conducir os devanditos procesos desde o planeamento a través de criterios de racionalidade económica e ambiental.

Palabras clave: *Modelo territorial, economía política, colapso, capital espacial, diseminación, complexidade.*

Abstract: *(...).This article highlights the historical interdependence between the continuing evolution of the political economy of the systems of government established by the Galician-native or installed- elites, and the shaping of their territorial model, highlighting two key elements in this trip. First, we will refer to the impact on shaping the Galician regional model that had the time shift of the process of monetization of the Galician agriculture because of the maintenance of the Ancient Regimen's political economy until the the twentieth century and the consequences it had on the construction of space.*

Secondly, we will discuss the impact this territorial model had on the Galician economic boom during the second half of that century, reflected in the fact that the economy deagrarianisation not was followed by an expected population deruralization but by the urbanization of rural areas. A fact that is the basis of the difficulties of our territorial model for the creation of spacial capital and, we argue, block the ability of the constructed space to influence the economic processes that shape the territory, and our own ability to drive such processes from planning through economic rationality and environmental sustainability.

Keywords: *Territorial model, political economy, collapse, spatial capital, dissemination, complexity.*

Índice: *Introdución. Primeira parte.- As bases. O modelo territorial da sociedade agraria tradicional. 1. Síntese descritiva. 2. Interpretación económico-espacial da evolución histórica do modelo territorial da sociedade agraria tradicional. 2.1. Xénese. A conformación do réxime de agras (séculos IX-XII). 2.2. Invulación. A economía política do réxime de agras do s. XIV ao s. XX. 2.3. Colapso. A transformación da paisaxe cultural do réxime de agras. 3. Síntese interpretativa e hipótese. Segunda parte.- O desconcerto. A evolución recente do noso modelo territorial. 1. Deriva. O proceso de urbanización do medio rural (1959 2002). 1.1. A diseminación como antecedente da urbanización. 1.2. A urbanización inducida no medio rural galego. 1.3. A natureza do modelo territorial tendencial. As formas do crecemento urbano no medio rural 2. Síntese interpretativa. Terceira parte.- Que futuro? Reflexións sobre unha transformación necesaria. 1. Complexidade. Un cambio de paradigma. 2. Sustentabilidade. Natureza e cultura sen informes sectoriais. 3. Capital espacial. Unha vía para a minimización do conflito territorial. 4. Gobernanza territorial. Transformación administrativa e coherencia entre procesos territoriais e escala de intervención. Bibliografía.*

INTRODUCCIÓN

Galicia entra no s. XXI cun modelo territorial marcado por unha recorrente singularidade dalgunhas das súas variables máis salientables: se en materia económica Galicia segue a mostrar indicadores de renda e PIB claramente inferiores á media europea e nacional¹, desde a perspectiva espacial o seu nivel de dispersión territorial é extremo no contexto nacional e moi destacado polo que respecta a Europa.

Mais se analizamos o modelo territorial como unha suma de decisións individuais, podemos destacar o igualmente recorrente e profundo nivel de conflito entre os actores implicados na xestión do territorio. En efecto, a localización dos polígonos industriais, a implantación das infraestruturas de comunicación, o crecemento urbano, a distribución da vivenda protexida, a explotación dos recursos naturais, os obxectivos de protección natural e patrimonial... en Galicia, todo parece entrar en conflito coa natureza do noso sistema de asentamentos e coa tradicional identificación da propiedade do solo co dereito a edificar, no marco da nosa non menos singular estrutura catastral.

E nese contexto de conflictividade xeneralizada, as bases xurídicas e normativas sobre as que a Administración asenta as súas competencias na or-

¹ Galicia mantén un índice 86,49 (UE-27=100) de PIB expresado en termos de paridade de poder adquisitivo nas rexións europeas. López Facal, X. (2010): *O perfil da economía galega, unha proposta de descrición cifrada*, en VV.AA (2010): *Informe Galicia 2010*. Atlántica, Santiago de Compostela.

denación territorial e urbanística, máis que ofrecer unha canle de xestión coordinada dos diferentes intereses e iniciativas sobre o territorio parece situarse sobre un cada vez máis intrincado labirinto administrativo —non exento de contradicións internas— que, a miúdo, choca cos actores sociais con intereses e iniciativas sobre o territorio, moitas veces previamente enfrontados entre si. É dicir, que hoxe, o urbanismo e a ordenación do territorio en Galicia parécense máis a un todos contra todos que a un minimamente razoable exercicio de xestión territorial ou de gobernanza. É certo que o incremento da conflitividade territorial obedece, no conxunto dos países desenvolvidos, a razóns de carácter estrutural que teñen que ver co *renacemento do lugar*² ou co *poder da identidade*³. No entanto, aínda que unha visión interesadamente superficial podería concluír que, en Galicia, a esas razóns se lles debe engadir a debilidade do edificio normativo da ordenación do territorio e do urbanismo e a súa conxénita inseguridade xurídica como causas fundamentais dos problemas mencionados, neste artigo imos manter a tese de que iso debe interpretarse máis como unha consecuencia da conflitividade territorial que como unha causa da mesma.

De feito, a sucesión de tres leis urbanísticas, ningunha delas desenvolvida regulamentariamente, ao que cómpre sumarlle unha nova iniciativa lexisladora inminente; o contraditorio desenvolvemento do marco legal vixente, modificado ata por 7 veces nos seus 8 anos de vixencia nun sentido moitas veces contrario ao espírito concibido na norma orixinal, e, finalmente, a aprobación dunhas Directrices de Ordenación do Territorio cunha década de atraso, en xeral, respecto do contexto nacional, non son máis que mostras da inestabilidade e a improvisación coas que se edificou e se constrúe na actualidade o noso modelo territorial.

En calquera caso, a aprobación das DOT habilita por primeira vez en Galicia a ordenación do territorio de carácter integral, máis alá dos documentos sectoriais aprobados con anterioridade. Un disparo de saída marcado, coherentemente co noso conflitivo contexto territorial, por unha forte polémica das dúas primeiras iniciativas ao seu respecto: o Plan de Ordenación do Litoral e o primeiro intento de institucionalización do feito metropolitano, neste caso de Vigo.

Todo o mundo está de acordo en que a Ordenación do Territorio debe xogar un papel capital para superar ese estado de inestabilidade e conflitividade, pero

² Nel.lo, O (ed.) (2003): *Aquí no! Els conflictes territorials a Catalunya*. Empúries, Barcelona.

³ Castells, M. (1998): *La era de la información. Economía sociedad y cultura. Vol. 2: El poder de la identidad*. Alianza Editorial, Madrid.

para iso é necesaria unha conceptualización e obxectivación da mesma desde o punto de vista estratéxico que, á luz do recentemente acontecido, non parece que se acometese aínda.

En virtude do anterior, este artigo ofrece unha interpretación da orixe e a natureza do noso actual modelo territorial poñendo de manifesto as relacións existentes entre os seus compoñentes espaciais e económicos co obxectivo de achegar algunhas bases para esa reflexión estratéxica ao redor de dous aspectos: en primeiro lugar, o papel que debe xogar hoxe a Ordenación do Territorio en Galicia no marco da gobernanza territorial, é dicir, ese buscado espazo de cooperación e coordinación interinstitucional a prol dun modelo territorial determinado; e en segundo lugar, a natureza á que debe obedecer o devandito modelo.

CONSIDERACIÓNS METODOLÓXICAS

O artigo parte dunha síntese descritiva do modelo territorial tradicional á luz do xiro materialista operado pola historiografía rural moderna desde a irrupción dos traballos de Georges Duby na década de 1970 e a súa introdución en España por J. A. García de Cortázar. O seu instrumental teórico e conceptual ha permitírnos, ao acometer a análise da orixe e evolución histórica dese modelo territorial tradicional, fuxir do determinismo institucional que presidiu durante anos as interpretacións historiográficas sobre os espazos rurais, e expoñer a contribución teórica deste traballo: desentrañar as relacións de causalidade entre os aspectos económicos e os espaciais do modelo territorial galego desde a súa xénese altomedieval ata a incerta deriva en que se parece situar na actualidade.

Unha concepción que, implicitamente, asume os postulados do que se veu chamar o *xiro espacial*, é dicir, o recoñecemento multidisciplinar do papel que o espazo desempeña na configuración das relacións sociais ou económicas, o que supón rexeitar a consideración do espazo —do territorio— como un mero soporte físico do resto dos procesos, fuxindo así dos determinismos —xa sexan estes económicos ou antropolóxicos— que tanto reduccionismo inútil nos proporcionaron.

Un xiro espacial que, no caso específico da xeografía radical, recupera durante a década de 1990 as ideas que Lefebvre e, en menor medida Foucault, lanzaran no contexto do maio do 68 francés verbo da centralidade do espazo e a espacialidade na conformación dos procesos sociais⁴. É nese contexto no que

⁴ Benach, N. e Albet, A. (2010): *Edward W. Soja. La perspectiva postmoderna de un geógrafo radical*. Icaria, Barcelona.

Edward Soja⁵ teoriza sobre a *capacidade explicativa da causalidade espacial*, expoñendo mesmo a preeminencia do espazo na construción do devir histórico e levando así ao extremo as posicións que certa parte da literatura vinculada ao desenvolvemento económico —desde Marshall ata Becattini ou Storper⁶— manifesta sobre a capacidade do espazo para incidir nos procesos de desenvolvemento económico.

Sen chegarmos a estes extremos (non pretendemos caer nun novo determinismo espacial), este artigo pon de manifesto, para o caso de Galicia, a continua interdependencia histórica entre a evolución da economía política dos sistemas de goberno establecidos e a conformación do seu modelo territorial, salientando nesa viaxe dous elementos fundamentais. En primeiro lugar, habémosnos referir ao impacto que sobre a conformación do modelo territorial galego tivo o desprazamento no tempo do proceso de monetarización da agricultura galega por mor da elongación da economía política do Antigo Réxime ata ben entrado o s. XX e ás consecuencias que iso tivo sobre a construción do espazo.

En segundo lugar, falaremos da incidencia que o devandito modelo territorial tivo sobre o desenvolvemento económico de Galicia durante a segunda metade do mesmo século, que se reflicte no feito de que a desagrarización da economía non fose seguida por unha desruralización da poboación senón pola urbanización do medio rural. Un feito que se sitúa na base das dificultades para a creación de capital espacial⁷ e que, afirmamos, está a lastrar os procesos de transformación metropolitana das periferias residenciais do sistema urbano galego, aquelas que pasan pola localización de actividades e funcións urbanas unha vez foi superada a deslocalización demográfica que as viu nacer.

⁵ Soja, E. (1989): *Postmetropolis Virus* (Or. 1989).

⁶ Alfred Marshall, economista neoclásico de finais do s. XIX, foi o primeiro en codificar as economías de aglomeración, distinguindo entre as economías de localización, como aquelas xorden da proximidade e da eficiencia xerada en termos de tempo, enerxía e custo, derivadas de estaren próximas no espazo, dando lugar así un incremento de produtividade —eficiencias “hard”—, e as economías de urbanización, moito menos visibles e máis difíciles de medir, derivadas do contorno institucional —eficiencias “soft”. Giacomo Becattini foi o precursor moderno da recuperación académica dos postulados de Marshall, utilizándoos con éxito para conceptualizar o “distrito industrial” como explicación plausible do feito de que a economía do Véneto italiano progresase de forma extraordinaria no contexto xeneralizado de profunda crise económica dos anos 70. Michael Storper é, para Soja, a culminación do pensamento espacial sobre a economía moderna ao afirmar que as rexións son tan importantes como as familias, os estados ou os propios mercados en tanto que forzas motrices da economía.

⁷ É dicir, as interdependencias fortuitas que se producen na colusión espacial entre as potencialidades sociais e institucionais e os aspectos sociais e políticos, e que se adoitan denominar externalidades positivas, sinerxías ou máis comunmente, economías de aglomeración.

PRIMEIRA PARTE

AS BASES. O MODELO TERRITORIAL DA SOCIEDADE AGRARIA TRADICIONAL

1. SÍNTESE DESCRIPTIVA

Existe un certo consenso historiográfico á hora de identificar o período comprendido entre os séculos IX e XII como aquel no que tomou forma o modelo territorial —basicamente rural— propio das sociedades feudais do occidente europeo. No contexto español, tras moitos anos de dominio das correntes de carácter institucionalista⁸, nas que predominaba a atención ás condicións xurídicas dos campesiños, imponse o estudo das formas de asentamento no espazo e da influencia sobre elas dos aspectos produtivos.

Só daquela comeza a estudarse de forma sistemática a natureza dun hábitat maioritariamente disperso, con núcleos rurais consolidados, solidarios co sistema produtivo e apoiados nun viario que confire coherencia e servizo a esa organización. Por esa razón fundamentaremos o obxecto de estudo desta primeira parte do artigo —a evolución histórica do modelo territorial da sociedade agraria tradicional— en tres aspectos fundamentais: a comprensión do modelo produtivo, é dicir, das formas de organización agraria; a morfoxénese do sistema de asentamentos sobre o que pivotaba a apropiación e, para rematar, a explotación do territorio e a natureza do sistema viario que articulaba o conxunto.

• *O sistema produtivo: as formas de organización agraria*

En Galicia, a conformación do sistema produtivo estivo condicionada, tal e como describiu Otero Pedrayo⁹, pola particular configuración da orografía e a hidrografía do noso territorio —de relevo pouco enérxico e abundancia de auga— que deriva nun certo *isomorfismo estrutural*, favorable para a implantación dun sistema agrario viable pero fragmentado; orixe e razón dun elevado pero disperso desenvolvemento poboacional.

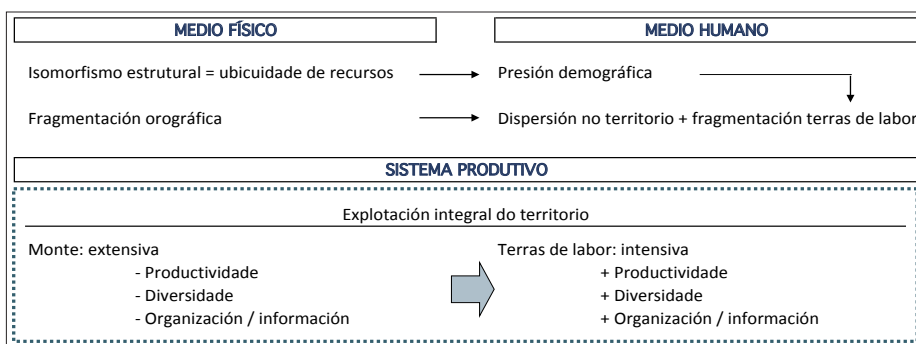
Trátase dun sistema produtivo agrario de carácter tradicional, articulado a través dunha explotación integral seguindo o canon descrito por Margalef¹⁰ no

⁸ García de Cortázar, J.A. e Martínez Sopena, P. (2008): *Los estudios sobre historia rural de la sociedad medieval hispano cristiana*, en Alfonso, I. (ed): *La historia rural de las sociedades medievales europeas*, PUV, Valencia.

⁹ Otero Pedrayo, R. (1954): *Ensaio sobor da paisaxe galega*. Galaxia, Vigo.

¹⁰ De acordo con Margalef, en Europa, a explotación tradicional da terra baseábase en granxas que organizaban o espazo do seu contorno como un mosaico de campos de cultivo, cerrumes, pastos e fragmentos de bosques, seguindo unha organización do campo máis ou menos relacionada coas concas de recepción. Comprobase que este mosaico resulta un instrumento de conservación moi eficaz, xa que mantivo e mesmo aumentou a diversidade das comunidades vexetais. O mecanismo

que o grao de explotación corre parello ao nivel produtivo do territorio: existe explotación intensiva —terras de labor— onde o solo é profundo e a pendente baixa —os fondos dos vales e os pés de monte— mentres que esa explotación devén extensiva onde a escaseza de solo e a pendente aguda son a norma —no monte—. Desta forma, prodúcese unha transferencia constante de materia e enerxía desde o monte cara ás terras de labor en forma de madeira e outros produtos forestais (ou a mesma utilización do toxo como piar da economía rural tradicional) cun resultado neto que non era outro que o incremento gradual da complexidade, a diversidade e a produtividade das terras de labor á conta dunha simplificación da realidade ecolóxica do monte (Esquema 1).

Esquema 1. Sistema territorial tradicional. Fonte: elaboración propia

En realidade, o anterior non foi máis que unha adaptación á pobre natureza agrolóxica dos solos galegos, o que obrigou a facer descansar sobre a contribución ofrecida polo monte a produtividade do todo o edificio agrario, dando como resultado un mosaico fragmentado e descontinuo de pequenos labradíos rodeados de espazos incultos.

O avance historiográfico que se produciu en Galicia desde o último cuarto do século pasado respecto deste modelo de organización do espazo foi notable, destacando pola súa capacidade explicativa as interpretacións baseadas na economía agraria, nas que é figura seminal o xeógrafo agrarista francés Abel Bouhier e a súa enciclopédica obra sobre o *vello complexo agrario gale-*

básico que conduciu a unha estrutura deste tipo é o diferente grao de explotación en función do seu potencial: a explotación foi máis intensa onde o sistema xa era máis produtivo e máis suave en rexións agrestes e en solos pobres. Citado en Rueda, S. (1995).

go¹¹; de igual forma que Villares¹² ou García Fernández¹³ contribuíron nomeadamente ao seu estudo e difusión.

En particular, a publicación da obra de Bouhier supuxo un enorme adianto na comprensión da conformación e a evolución recente deste sistema ao establecer relacións de causalidade entre o sistema agrario e o tipo de poboamento. Propón así a primeira caracterización morfoxenética do sistema de asentamentos galego a través da súa teoría das formas de organización agraria. Para Bouhier, o tipo de poboamento estaba subordinado ás tres formas de organización agraria identificadas por el: cerrados, *openfields* e agras, sendo esta última a máis estendida polo territorio de Galicia (imaxe 1).

Imaxe 1. As formas de organización agraria en Galicia. Fonte: BOUHIER, A., 1978

As agras son pezas de labradío delimitadas por un cerramento común e

¹¹ Bouhier, A (2001): *Ensayo geográfico de análisis e interpretación de un viejo complejo agrario*, Xunta de Galicia (Or. 1979).

¹² Villares, R. (1982): *La propiedad de la tierra en Galicia 1500-1936*. Siglo XXI, Madrid.

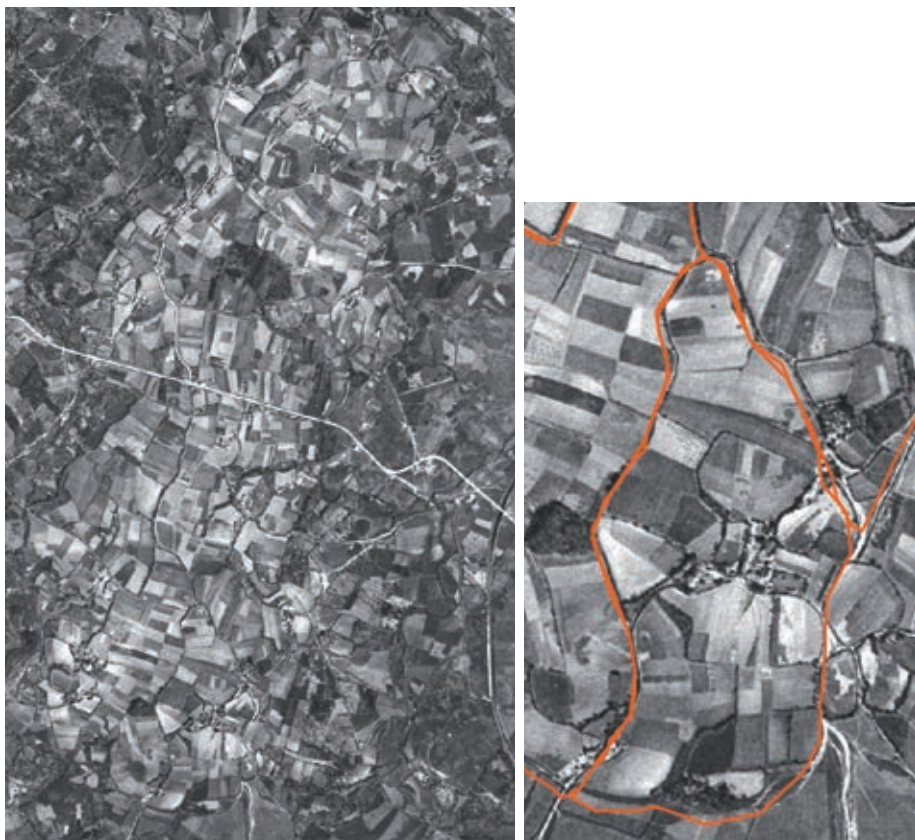
¹³ García Fernández, J. (1975): *Organización del espacio y economía rural en la España atlántica*. Siglo XXI, Madrid.

conformadas por conxuntos de parcelas sometidas a rigorosas regras de rotación coordinada e forzosa de cultivos. A través delas, os usos do solo asígnanse solidariamente a conxuntos enteiros de parcelas de distintos propietarios, de forma que os cerramentos individuais de cada parcela son substituídos por un único cerramento colectivo. Este sistema implica unha forte rixidez na súa explotación ao condicionar as decisións produtivas á anuencia do grupo, o que esixe un forte nivel organizativo dos propietarios mais facilita a cambio a realización colectiva dos traballos máis pesados e incrementa as capacidades produtivas do conxunto.

Unha produtividade que, coma nas demais formas de organización agraria en Galicia, depende do mantemento do resto da superficie dispoñible, denominada xenericamente como 'monte', en diversos graos de explotación extensiva (*pasteiros* para o gando, *estivadas* cerealistas extensivas, toxais [*Ulex europaeus*] para estrume ou cama para o gando...) (ímaxe 2). A súa disposición, ocupando os eidos ou terreos cultivados, condiciona por completo a lóxica espacial do modelo territorial —a distribución dos usos do solo— a través da produtividade agrícola como vector de organización espacial —os usos do solo son aqueles que maximizan a produtividade do sistema—, derivando así nun rixido sistema de organización agraria, tanto no tempo coma no espazo, que J. L. Dalda¹⁴ denomina como **régime de agras**.

Non obstante, a emerxencia do devandito **régime** non pode ser entendida sen lle prestar atención ao marco de organización social no que xorde, pois un e outro condicionan a natureza do modelo de asentamento poboacional.

¹⁴ Dalda, J.L. (1991): "La larga fase de aldea", en González-Cebrián, J. (ed.): *Documentos de Reflexión Urbanística*, n.º 3, Departamento de Proyectos arquitectónicos y urbanismo de la ETSAC.

Imaxe 2. Atras en produción. Cerceda, 1954. Fonte: Xunta de Galicia e elaboración propia.

- *O modelo de asentamento poboacional*

En efecto, por unha banda, a localización e morfoloxía dos asentamentos rurais é, certamente, función do sistema de organización agrario, pois cada casa dispoñía dun espazo máis ou menos xeneroso no que situar hortas, alpendres e distintos espazos de traballo, o que deu como resultado, en interacción cos condicionantes físicos antes descritos de isomorfismo estrutural e fragmentación orográfica, un sistema de asentamentos disperso sobre o territorio. Pero non é menos certo que as fortes rixideces que condicionaban a lóxica agrícola impedían, polo xeral, edificar no interior das agras, o que unido á organización colectiva de parte dos traballos de explotación, derivou na articulación do edificado arredor dunha específica unidade residencial: a **aldea**.

Jesús García Fernández¹⁵ puntualiza que a *pequeña aldea, que consta tan sólo de unas decenas de casas y habitantes y que constituye poblamiento laxo*, non era tan só a *unidad de poblamiento*, senón *también la unidad mínima de la organización del espacio*. Dalda¹⁶ estea este sistema de poboamento na lóxica territorial de todo o occidente europeo, recoñecida a través da historiografía francesa (Bloch e Duby), pero tamén inglesa e alemá, e mesmamente a española (García de Cortázar), na que se sinala a aparición da aldea como a forma de asentamento vinculada á formación dos señoríos baixomedievais debido á confluencia do baleiro de poder deixado pola ocupación romana e a apropiación de privilexios fiscais e xudiciais por parte dos emerxentes propietarios que rodean os seus dominios de inmunidade fronte aos funcionarios estatais¹⁷.

O contexto baixomedieval de crecente produtividade agraria e excedentes permite a consolidación patrimonial dos señoríos —laicos ou eclesiásticos— que van sometendo progresivamente as familias —xa sexa por debilidade destas ou por coacción do señor— ao pago dunha renda polo dereito a estaren instaladas e a explotaren as unidades de produción. Unidades que, como vimos, comprenden tres elementos fundamentais: o *casal* propiamente dito, as terras de labradío e uns dereitos de aproveitamento dos espazos comúns da colectividade e das súas instalacións, razón última, xunto coa organización común dos labradíos, da aldea como unidade de poboamento.

• O sistema viario

Nárdiz¹⁸ ofrece unha síntese integradora, desde o punto de vista histórico, das dinámicas territoriais que configuraron o sistema viario galego, segundo a cal a rede viaria baixomedieval tería perdido o carácter de organización territorial a grande escala que adquirira durante o Imperio Romano. Desta forma, a conformación dunha rede viaria organizada só sería unha realidade a partir do proceso de crecemento dos mosteiros e señoríos propio do período comprendido entre os séculos IX e XII e do fenómeno de urbanización desenvolvido arredor do camiño de Santiago.

Nárdiz diferencia entre esta rede principal, de longa distancia, da cada vez máis tupida rede capilar de servizo sobre a que se apoiaba toda a estrutura produtiva, que se vai densificando á vez que se configura e consolida o réxime

¹⁵ García Fernández, J. (*op cit*)

¹⁶ Dalda, J.L. (*op cit*)

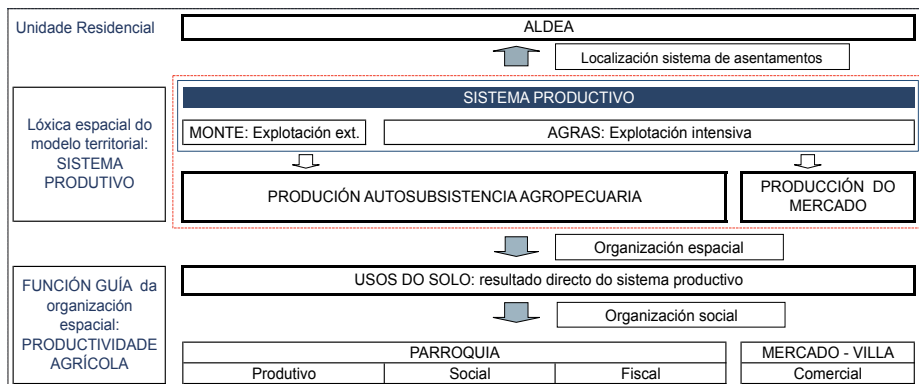
¹⁷ García de Cortázar, J. A. (1988): *Historia de España. La época medieval*, Alianza Editorial, Madrid.

¹⁸ Nárdiz Ortiz, C. (1992): *El territorio y los caminos en Galicia*. Colexio de Enxeñeiros de Camiños, Canais e Portos; Xunta de Galicia.

de agras da que é debedora. Sostén ademais, que esta última se mantén bastante á marxe da rede de longa distancia, ao tender as rutas principais a evitar as zonas baixas para minimizar os pasos sobre a rede hidrográfica e os vaos.

Pero ademais dese viario principal toda unha rede secundaria organiza as serventías de paso para o acceso ás parcelas postas en cultivo baixo o sistema colectivo das agras, articulando así o espazo produtivo, ao tempo que comunicaba as aldeas entre si e coas feiras e mercados periódicos.

O modelo territorial resultante da colusión espacial das tres variables consideradas ata agora —sistema produtivo, modelo de asentamento poboacional e rede viaria— baséase nun sistema de organización agraria —o réxime de agras— que aparece asociado á aldea como unidade residencial e organizado sobre unha rede viaria de proximidade. Un modelo de gran coherencia espacial no que os usos do solo teñen unha relación directa co sistema produtivo a través da produtividade agrícola como vector de organización agraria (esquema 2). E que constitúe o que hoxe consideramos unha paisaxe cultural, é dicir, unha paisaxe froito da acción combinada entre cultura e natureza. Unha paisaxe que non foi exclusiva da *finisterrae* galaica, senón que sería consubstancial á organización agraria de boa parte do Occidente medieval europeo, podendo-se considerar estruturalmente conformada en torno aos séculos IX-XII a través dunha agricultura desenvolvida no marco das relacións de produción propias do apoxeo feudal¹⁹.

Esquema 2. Modelo territorial do réxime de agras. Fonte: elaboración propia.

Non obstante, ao revés que no resto da Europa occidental, onde a paisaxe cultural resultado do réxime de agras desapareceu hai varios séculos (ou mes-

¹⁹ Dalda (*op cit*).

mo que no resto de *finisterraes* europeas —Bretaña, Gales, Irlanda...— onde o fixo algo máis recentemente), o singular no caso de Galicia é que ese modelo territorial e a súa paisaxe se mantiveron plenamente vixentes ata os anos 60 do s. XX, momento en que comezou unha acelerada desarticulación dun sistema agrario que se caracterizara pola súa estabilidade, desde o punto de vista estrutural, durante un período próximo aos 800 anos.

As interpretacións historiográficas ás que fixemos alusión con anterioridade sitúan as bases de tan extraordinaria lonxevidade na incardinación deste modelo territorial nas relacións de propiedade, produción, consumo e repartición da riqueza propias da sociedade feudal. O que é o mesmo que dicir que existen relacións de causalidade recíproca entre o modelo territorial do réxime de agras e a economía política da sociedade feudal.

Só desde esta perspectiva podemos comprender entón que o *casal* familiar é, efectivamente, a célula básica da explotación da terra, pois cada un deles supón unha cota de parcelas do agra, ou de dereitos sobre o pasto ou o monte, no marco estrito da economía agraria vinculada á reprodución social do campesiñado organizada espacialmente en agras e aldeas. Pero que ese mesmo casal é, ao mesmo tempo, a unidade clave de produción e exacción de rendas no marco da economía política do sistema social no seu conxunto, orientada cara á reprodución social do estamento nobre —laico e relixioso— dominante e organizada espacialmente en señoríos, monacatos e parroquias.

Unha dobre condición sobre a que se asentou a enorme estabilidade que adquiriu a sociedade feudal no contexto europeo e que, no caso particular de Galicia, estableceu as bases para a **paradoxal supervivencia da súa economía política por riba das transformacións da economía e da política** que levaron o conxunto do Occidente europeo ás súas dúas transicións históricas fundamentais, é dicir, o paso do feudalismo ao estado centralista e deste ao liberalismo da Idade Moderna.

Un percorrido histórico sobre o que deseguido ofrecemos unha relectura desde a perspectiva do modo en que interaccionan o modelo territorial do réxime de agras e a economía política da sociedade feudal máis alá do propio Medioevo, dando así lugar ao que denominaremos como a *economía política do réxime de agras*.

2. INTERPRETACIÓN ECONÓMICO-ESPACIAL DA EVOLUCIÓN HISTÓRICA DO MODELO TERRITORIAL DA SOCIEDADE AGRARIA TRADICIONAL

2.1. XÉNESE. A conformación do réxime de agras (séculos IX–XII)

O réxime de agras xorde en Galicia a partir da colusión dun dobre proce-

so de estabilización: agraria, como modelo de optimización da produtividade agrícola, xusto no momento en que o cultivo se fai definitivamente sedentario; e **política**, ao redor da consolidación da ata entón débil orde monárquica. Nese marco político, as ordes monásticas cobran unha especial relevancia debido á política rexia de contrarrestar o poder e a apropiación de beneficios das nobrezas laica e eclesiástica, para o que se valeron da concesión de substanciosas contraprestacións económicas en forma de xenerosas dotacións de terras aos mosteiros a cambio da súa posta en explotación e do seu control político baixo o recoñecemento da monarquía.²⁰

É nese contexto cando o foro aparece como a fórmula xurídica a través da cal se institucionaliza, por unha banda, a economía política da orde monárquica en construción, é dicir, a organización política da actividade económica orientada ao mantemento da devandita orde, e por outra, o control do espazo, ou sexa, do territorio sobre o que se estende a vasalaxe propia do sistema feudal. Polo tanto, e independentemente da controversia respecto de se o foro está na orixe mesma das formas de organización agraria²¹ ou se só funcionou como factor de rixidez ou *esclerose* das mesmas²², o que nos interesa aquí é o **claro papel de bisagra que o foro xogou entre o modelo territorial e a economía política do réxime de agras**, o que analizamos a continuación.

O foro é un contrato mediante o cal o posuidor das terras lles cedía o seu usufruto a quen as traballase —dominio útil— en troques da asunción de obrigas de carácter vasalático, canonicamente feudais, e do pagamento dunha renda —dominio directo— baixo estritas condicións de estabilidade espacial e temporal baseadas, respectivamente, na indivisibilidade das terras aforadas e na conversión do foro nun contrato de longa duración ou mesmo de perpetuidade²³.

Os conceptos polos que o foreiro debía satisfacer as rendas alcanzaban, espacialmente, a todo aquilo que lle era entregado. Así, xeraban rendas a casa, as hortas e cortiñas, os labradíos, o gando de labor, de se lle entregar, e ata a parte correspondente do monte precisa para a extracción de leña, pastoreo do gando, ou outros complementos agrarios. É dicir, **o foro estendíase a unha unidade de produción en cuxa indivisibilidade radicaba a súa propia viabilidade como explotación, así como a natureza dispersa do modelo resultante**

²⁰ Villares, R. (2004): *Historia de Galicia*. Galaxia, Vigo.

²¹ Tal como afirma García Fernández, J. (*op cit*).

²² Segundo a tese de Bouhier, A. (*op cit*).

²³ García de Cortázar, J. A. (1988): *Historia de España dirigida por Miguel Artola. La época medieval*. Alianza, Madrid.

de ocupación do territorio. Unha tendencia, no entanto, notablemente minimizada polas rixideces espaciais do propio réxime de explotación agrario que, como vimos, obrigaba a unha certa compactación das aldeas a prol da optimización da produtividade das agras.

As melloras técnicas e organizativas introducidas polos mosteiros como grandes impulsores e beneficiarios do sistema xeraron unha importante expansión agraria ata finais do s. XIII, pero esta riqueza non puido ser orientada, coma no caso castelán, cara á expansión territorial cara ao Sur debido á aparición do reino portugués²⁴. Circunstancia que permitiu, unha vez superadas as expedicións normandas e viquingas, desenvolver unha importante actividade comercial cos portos do norte de Europa sobre a que se fundamentou a actual estrutura urbana de Galicia. De resultados de todo isto se produce unha incipiente monetarización da economía que lles permite á nobreza e ao clero orientaren os excedentes agrarios que os campesiños lles transmiten en especie a través do foro ao nacente mercado urbano. Trigo e viño, con seren cultivos claramente inadecuados para o clima galego, eran os produtos que máis alto prezo acadaban no mercado e, xa que logo, aqueles nos que debía ser paga a renda.

Os beneficios obtidos co comercio, así como a riqueza drenada a través das rendas forais, axudaron a consolidar unha economía política relativamente simple ou pouco sofisticada, se se quere, pero extraordinariamente estable (véxase esquema 1), cuxos resultados espaciais, en canto ao sistema produtivo, modelo de asentamento poboacional e rede viaria, son os que se expuxeron na síntese descritiva.

E se asumimos a tese de que a solidez das relacións entre o modelo territorial e a economía política a el asociada é o que garantía a estabilidade do réxime señorial analizado, o seu mantemento nun contorno tan dinámico como o europeo e durante un período temporal tan extenso como o apuntado con anterioridade, só pode ser explicado a través dun proceso involutivo, de acumulación de pequenos cambios internos que endexamais comprometeron nin a supervivencia das dúas partes da ecuación —as relacións de propiedade, produción, distribución e consumo e o modelo territorial sobre o que se despregabán— nin as relacións establecidas entre elas.

2.2. INVOLUCIÓN. A economía política do réxime de agras do s. XIV ao s. XX *Feudal Vs foral. Crise baixomedieval e transición á Idade Moderna.*

A finais do s. XIII a capacidade expansiva do sistema señorial, tanto eco-

²⁴ Villares, R. (2004): *Historia de Galicia*. Galaxia, Vigo.

nómica como espacialmente, chegara ao seu cénit. Coa crise baixomedieval, instaurouse un período de forte inestabilidade política, económica e social. A peste, as malas colleitas e a fame detiveron o proceso de crecemento económico e demográfico dos séculos anteriores, asestándolle un duro golpe á economía de base urbana e comercial, onde os seus efectos foron máis intensos. Nese contexto recesivo, a nobreza laica, que sempre tivera máis problemas de consolidación patrimonial que a relixiosa no marco territorial de Galicia, apoiouse sobre os cambios dinásticos derivados do ocaso da casa dos Trastámara para se enfrontar abertamente co clero a prol dunha repartición das rendas que lle fose máis favorable²⁵. Un conflito que incrementou notablemente a presión da renda sobre o campesiño e que conduciu ao estalido das Guerras Irmandiñas como primeiro intento serio por desmontar o sistema señorial.

Os efectos políticos da vitoria da nobreza naquelas guerras —a consecución do poder— foron borrados pouco tempo despois polas reformas emprendidas polos Reis Católicos para a construción do estado centralista castelán, a través das cales lles devolveron á Igrexa o poder económico que fora perdendo fronte ao empuxe da nobreza laica. Así e todo, a situación de inestabilidade e de crise económica erosionara tanto a capacidade de boa parte do campesiñado para facer fronte ás débedas contraídas coa nobreza e mais o clero²⁶ como a eficacia deste último para facer efectivo o pagamento das devanditas débedas por parte dun campesiñado remiso incluso ao pagamento da renda foral, consciente de que o seu debilitamento demográfico presionaba á baixa sobre o valor real da rendas²⁷.

É nese contexto cando a fidalguía intermediaria —un conxunto de escudeiros, eclesiásticos e titulares de cargos administrativos, burocráticos ou de goberno, quer dicir, o soporte humano da nova Administración centralizada instaurada polos Reis Católicos²⁸— emerxe como o colectivo co suficiente poder económico, político e social como para resolver a situación, xa fose mercándolles o dominio útil aos campesiños arruinados ou asumíndoo como cesión directa por parte do clero para garantir o mantemento da orde e o cobro das rendas a cambio dunha parte das mesmas.

A fidalguía encargouse deste xeito de manter en pé o sistema señorial,

²⁵ Presedo Garazo, A. (2008): *A fidalguía galega. Estudos sobre a reprodución social dos fidalgos na Galicia Moderna*. Lóstrego, Vigo.

²⁶ *Ibid.*

²⁷ García Fernández J. (*op cit.*).

²⁸ Villares, R. (*op cit.*).

pero a cambio, precisamente, de despouílo da súa compoñente vasalática, o que lle permitía asumir o dominio útil das terras que o clero lles entregaba en foro sen por iso deberlle máis obediencia persoal que o pagamento da renda debida. Para obter esa renda, os fidalgos entregáronlles en *subforo* o seu propio dominio útil aos mesmos campesiños que as viñan traballando e que agora vían incrementados os gravames que tiñan que satisfacer, pois ademais de eles pagaren a renda do foro debían asumir tamén a do fidalgo intermediario.

En consecuencia, e ante as escasas posibilidades de incrementar as terras en cultivo, por mor dos condicionantes ecolóxicos (pobreza agrolóxica do solo e necesidade de explotación extensiva do monte) e xurídicos (indivisibilidade do foro), o campesiño viuse obrigado a intensificar o sistema agrario como único recurso co que liquidar a situación. Deste xeito, o campesiñado segue a reter unicamente a produción que lle garante a súa reprodución social, á vez que transfere en concepto de rendas en especie —agora aumentadas— as colleitas que os rendeiros orientan ao mercado urbano onde conflúe a produción artesanal. Un mercado que abastece de recursos alimenticios o conxunto da poboación urbana —rendeira ou non— e rendeira —urbana ou non— e sobre o que se ergue o consumo suntuario desta última.

Así, o grao de monetarización da economía galega apenas sofre modificacións desde os tempos feudais, posto que os factores propiamente produtivos dos estamentos privilexiados —é dicir, o que serían os *servizos relixiosos* no caso do clero e os servizos á coroa e ao propio clero por parte da fidalguía— quedan, de igual maneira que a terra mesma, fóra do circuíto monetario. E a economía agraria permanece igualmente á marxe da economía monetarizada, posto que a produción agropecuaria só entra a formar parte dun ciclo económico —o do consumo suntuario das clases rendeiras— por completo alleo á economía agraria, que seguiu inscrita baixo formas de produción totalmente descapitalizadas. (esquema 2).

En definitiva, o novo estado centralista dos Reis Católicos acadou os seus obxectivos de integración política de Galicia a través da conversión da **economía política feudal**, como cristalización material de toda unha civilización, nunha **economía política foral**, como simple instrumento de control baseado na fidelización política dunha elite local á que se lle permite a dominación económica do pobo mediante a transmutación da institución vasalática que era o foro nun contrato económico. Isto supuña incrementar de forma salientable a contía da renda que se tiraba da terra —o suficiente como para soste economicamente á fidalguía— a condición de que o campesiño fose capaz de

asumir o incremento da presión sobre a súa curta economía agraria.

A ese respecto, esgotadas finalmente as posibilidades de ampliación do labradío, a solución veu precisamente da intensificación produtiva do monte, transformando as zonas menos hostís ao cultivo nunhas terras de labor temporais de rozas ou estivadas a cambio dun notable incremento da forza de traballo necesaria para manter en pé o sistema produtivo. Un incremento poboacional que non tivo efectos perceptibles sobre o sistema de asentamentos, ao se manter incólume a indivisibilidade das unidades produtivas individualizadas no casal familiar, absorbéndose a través da institución da *mellora*²⁹ e da creación da *compañía familiar galega*³⁰ os incrementos poboacionais sobre a estrutura habitacional existente.

Foi así que, no marco da transición do feudalismo á Idade Moderna, cambios meramente epiteliais nas relacións de propiedade e distribución, respondidos por unha intensificación produtiva como única mutación do modelo territorial, permitiron a plena vixencia da economía política do réxime de agras máis alá da sociedade e a economía feudais que a viron nacer. O prezo que houbo que pagar por iso foi o mantemento dunha poboación ruralizada e pouco rendible fiscalmente, dada a escaseza da actividade económica de carácter urbano, que é da que se nutría a facenda rexia.

Un prezo baixo se consideramos o carácter periférico que Galicia tivo para a monarquía dos Reis Católicos, pero moi baixo respecto do seu futuro desenvolvemento territorial: ao utilizar a economía política medieval como elemento de control político e económico, o estado centralista sumiu o complexo agrario galego nun proceso de carácter involutivo ao permitir que o crecemento dos excedentes se desviase cara á ampliación dunha clase rendeira improdutiva economicamente. Así, impediuse a expansión da economía en función do crecemento da produción e fosilizouse o espazo construído polas relacións de produción feudais, o que introducirá a Galicia nun longuísimos camiño sen saída produtivo e institucional.

• *Inestabilidade próxima ao equilibrio. O ciclo involutivo do réxime de agras durante o Antigo Réxime*

Superada xa a crise baixomedieval, a reactivación económica, fundamentada sobre o fluente ouro americano, e o incremento poboacional con que

²⁹ Dubert, I. (2002): *Del campo a la ciudad. Migraciones, familia y espacio urbano en la historia de Galicia, 1708-1924*. Nigra, Vigo.

³⁰ García Fernández, J. (*op cit*).

respondeu a economía agraria ao aumento das cargas señoriais derivadas da implantación social da fidalguía, provocaron un proceso inflacionista sobre o valor da terra que, pola súa banda, lles permitiu aos rendeiros transformaren o carácter hereditario do foro para facelo temporal. Algo que debeu ser xeral a partir do s. XVI e que posibilitou a xeneralización do subforo e, con el, o incremento dos gravames que pesaban sobre a terra³¹.

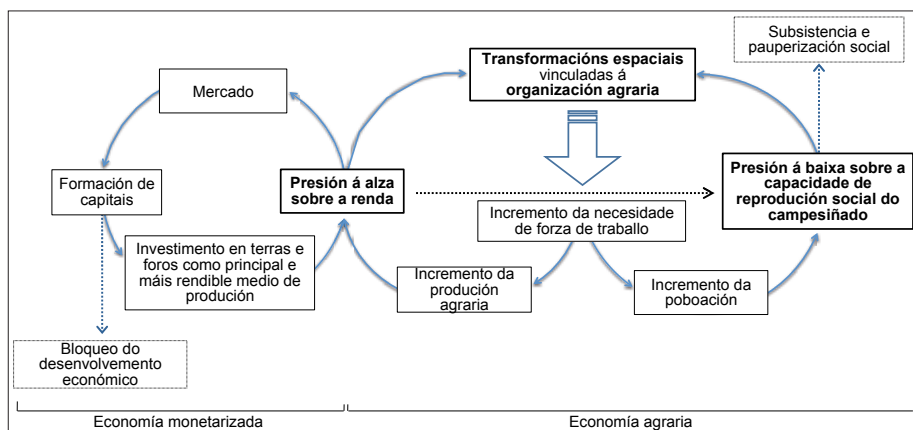
A resposta campesiña, ante a ausencia de melloras tecnolóxicas ou de procesos de capitalización volvía ser —porque só podía ser si— a mesma: a intensificación do sistema produtivo. E o seu éxito pechaba o círculo involutivo, ao volver colocar aos rendeiros en posición de esixiren novas cláusulas para a renovación do contrato foral, encerrados pola demanda de nobres e burgueses á procura de fórmulas para lle dar a máxima rendibilidade ao seu capital a través da obtención de foros³². Por outra banda, a alza sobre as rendas, unida ao incremento da poboación necesaria para soste a inxección de forza de traballo requirida, presionaban á baixa sobre a capacidade de reprodución social do campesiñado, o que, á vez que o mantiña nos límites físicos da subsistencia, empuxábo a buscar novas prácticas agrarias que aliviasen as súas condicións de pauperización social.

Desta forma, cada innovación desenvolvida no marco da economía doméstica campesiña non facía senón reverter no mantemento das condicións propias da economía política do opresivo réxime señorial. Trátase dun proceso de carácter involutivo que podemos interpretar a través dun modelo no que as variables económicas (renda) e espaciais (organización agraria) permanecen nunha sorte de **inestabilidade próxima ao equilibrio**³³ grazas á capacidade do sistema produtivo para manter un constante incremento das rendas extraídas do campo mediante as oportunas transformacións espaciais ligadas a sucesivas innovacións e cambios desenvolvidos polo campesiñado sobre a organización agraria (esquema 3).

³¹ *Ibid.*

³² *Ibid.*

³³ Prigogine, I. (1983): *¿Tan sólo una ilusión? Una exploración del caos al orden*. Tusquets, Barcelona.

Esquema 3. Modelo interpretativo do carácter involutivo da economía política do réxime de agras. Elaboración propia

A exitosa adaptación agrícola do millo e mais a pataca ao longo do século XVIII permítenos exemplificar á perfección o modelo exposto.

Tras a xeneralización do subforo, que era xa unha realidade plena a principios do s. XVII, o incremento poboacional foi paulatinamente presionando o espazo agrario e deteriorando as condicións materiais de vida dun campesiñado que vía como debía manter improductiva boa parte dos seus escasos espazos de labradío debido á limitación por excelencia que impuñan os ciclos agrícolas baseados nos cereais de inverno: o barbeito. A introdución, primeiro do millo nas zonas costeiras e, posteriormente, da pataca no interior, como cultivos de ciclo curto, permitiron a transición do complexo agrario galego cara a un policultivo intensivo no que xa non era preciso o barbeito, estando a terra en produción todo o ano. Unha transición que, lonxe de apoiarse nunha eventual capitalización do agro ou en melloras tecnolóxicas, fundamenteouse na incorporación do monte como provedor sistemático de toxo para garantir unha estercadura masiva e continua do labradío mediante unha enorme inxección adicional de traballo, ata o punto de absorber a totalidade do forte crecemento demográfico do s. XVIII.

Pero ao utilizar a terra e o traballo como únicos factores de produción, desviando o capital como simple instrumento de acumulación de rendas mediante a compra de terras e foros, inhiíbuse a súa potencial evolución cara a unha economía expansiva apoiada no incremento da produtividade agraria ao lastrar o crecemento de base industrial atraendo os capitais cara ao lucrativo negocio do cobro de rendas forais. Ben ao contrario, o sistema no seu

conxunto derivou cara a un *crecemento involutivo*, quer dicir, unha economía agraria capaz de prover un volume de rendas máis alto producido por un campesiñado máis numeroso, pero baixo formas de produción precapitalistas completamente á marxe dos ciclos da economía monetarizada.

As consecuencias espaciais destes procesos (máis alá das transformacións operadas no sistema produtivo) sobre a rede viaria e o sistema de asentamentos foron máis notables polo que se refire ás bases que achegaron para futuras transformacións —como máis adiante veremos—que no que supuxeron en si mesmas.

De feito, a drenaxe do excedente agrario cara aos mercados potencia timidamente o sistema de asentamentos urbanos, pero, ao manter no límite da supervivencia material a masa campesiña, fosiliza o sistema de asentamentos rurais, tanto polo que se refire á morfoloxía, a través da conservación da estrutura e disposición das aldeas vinculadas ao réxime de agras, como polo que atinxe á construción, mantendo as posibilidades edificatorias no mínimo ligado á economía de subsistencia.

Do mesmo modo, o crecemento do volume físico das rendas forais e o progreso tecnolóxico en materia de transportes esixen unha transformación da rede viaria que une o sistema produtivo cos mercados urbanos, pero non da que articula o acceso e servizo do espazo agrario. Así, desde a institucionalización do Estado moderno, é a Real Audiencia a que xestiona o financiamento das pontes e os camiños desa rede viaria principal³⁴ que articula o sistema urbano e a este co medio produtivo e, aínda que o seu desenvolvemento foi realmente moi escaso ata finais do s. XVIII, puxo as bases administrativas e económicas da súa posterior transformación no s. XIX.

Foi precisamente a partir do s. XVIII cando a política ilustrada de extensión dunha rede viaria capaz de articular un mercado nacional comezou a facerse notar moi timidamente no caso de Galicia. Pero o salientable do proceso é que comeza a abrirse unha profunda **brecha organizativa** entre o territorio da economía monetarizada, que segue as leis do mercado e que soporta a rede de asentamentos urbanos e camiños, e o territorio vinculado á produción agrícola, que segue unha lóxica espacial estritamente produtiva desligada do mercado.

Unha brecha que había seguir ensanchándose namentres non rachase polo menos un dos dous alicerces da economía política do réxime de agras: a rendibilidade económica do sistema foral —co que supón en canto ao cre-

³⁴ Nárdiz (*op cit*).

cimento económico— ou a capacidade do espazo agrario para alimentar ese crecemento a través da súa intensificación produtiva. Desde esta perspectiva, podemos concluír que o éxito agrícola do policultivo intensivo, baseado na adaptación dos cultivos de ciclo curto, foi de tal magnitude que non só fixo posible a súa supervivencia máis alá da transición histórica do Antigo Réxime ao liberalismo a través da desamortización, senón que, como veremos máis adiante, foi capaz de reforzar o piar espacial e produtivo do sistema ata tal punto que este só sucumbiu ante os embates económicos que lle chegaron desde o exterior.

• *Economía monetarizada Vs espazo descapitalizado. Crise do Antigo Réxime e transición ao liberalismo*

No momento en que o Antigo Réxime comeza a afundirse politicamente, a monetarización da economía seguía a ser a mesma que nos tempos feudais do réxime de agras. O agro seguiu manténdose á marxe da mesma, por máis que se investisen grandes sumas de diñeiro en adquirir terras en foro durante a desamortización dos bens eclesiais. De feito, o que se venderon foron rendas forais, e non terras en libre disposición, motivo polo cal os compradores, fidalgos e burgueses na súa maioría, se converteron en novos rendeiros, pero nunca en novos propietarios.

Neste contexto era absolutamente necesario excluír o monte da pulsión desamortizadora, posto que sen o auténtico sostén do edificio agrario³⁵, o foro, como institucionalización da transferencia do excedente do complexo agrario tradicional, sería inviable. Desta forma, ao final do proceso desamortizador producíronse cambios na propiedade que en nada modificaron as relacións subxacentes, as cales seguían articuladas arredor do foro, á vez que as relacións de produción, distribución e consumo permanecían intactas. Unha vez máis, a economía política do réxime de agras, agora por completo nas mans da fidalguía tras o seu longo conflito co clero, sobrevivía a unha transformación total do sistema político e do modelo económico do conxunto do país.

É preciso sinalar que o mantemento do sistema foral tras as desamortizacións decimonónicas non se pode considerar como algo incoherente co esforzo desamortizador, dado que, de acordo coa teoría económica fisiocrática —que lle atribuíu á terra a orixe da riqueza— sobre a que se inspiraron

³⁵ Bouhier (*op cit*).

as medidas desamortizadoras³⁶, o seu principal obxectivo era a consecución dunha propiedade da terra plena e libre como ferramenta para a mellora dos seus rendementos. Pero o réxime de agras e a súa involución desde os tempos dos Reis Católicos supuxeran tal incremento da produtividade agraria que a súa supresión tería sido un contrasenso, polo que a desamortización, o único que fixo, foi acabar coa prohibición de allear os dereitos de renda. Algo que tivo os seus efectos, e moi notorios, sobre a economía monetaria das elites pero que pasou totalmente desapercibido para unha economía agraria que se seguía mantendo á marxe baixo formas de produción precapitalistas e que, dende o punto de vista do espazo, supuxo un ensanche cada vez maior da brecha organizativa á que aludiamos con anterioridade.

No entanto, o feito de que o réxime de agras e o seu sistema institucional e social asociado saísen airosos do proceso desamortizador non quere dicir que a economía resultante se acomodase á realidade do contexto, non xa europeo, senón, nin sequera, español. A pesar de que o perfeccionamento e a virtuosidade técnica do policultivo intensivo seguían sendo abondos como para alimentar as rendas dun avultado corpo de rendeiros, o estancamento económico que derivaba da situación no seu conxunto tivo o seu correlato espacial. Este foi perfectamente medible, tanto na estrutura urbana, vista a leve modificación operada nas porcentaxes de poboación urbana entre 1787e 1900³⁷, como no sistema de asentamentos rurais, que apenas sufriu ningunha mudanza malia o forte incremento poboacional do período.

Así, entre 1850 e 1950, o parque de vivendas e, en consecuencia, a estrutura dos núcleos, mostrou unha estabilidade superior ao da poboación³⁸. É dicir, que nin decrecementos nin crecementos non demasiado ostensibles implicaban unha modificación substancial do número de casas. Unha razón disto estriba na existencia, algunhas veces ata os anos 60, de asociacións familiares chamadas 'compañías', que agrupaban baixo o mesmo teito ascendentes, descendentes e mesmo individuos colaterais dunha mesma liñaxe. Do mesmo xeito que o fixeran en séculos anteriores, as compañías familiares seguiron a xogar o papel dun verdadeiro freo nas transformacións da estrutura dos núcleos do hábitat rural: en momentos de regresión demográfica redistribuíanse nas casas, e cando a poboación se incrementaba, aumentaba o número de

³⁶ Martí Gilabert, F. (2003): *La desamortización española*. Rialp, Madrid.

³⁷ Dubert, I. (2002): *Del campo a la ciudad. Migraciones, familia y espacio urbano en la historia de Galicia, 1708-1924*. Nigra, Vigo.

³⁸ Bouhier, (*op cit*).

persoas por lar³⁹.

Pola contra, sobre o sistema viario si operou un cambio conceptual durante a Ilustración, que derivou nunha transformación estrutural da rede que, aínda que tímida nos seus inicios a finais do s. XVIII, comezou a ser máis conspicua na segunda metade do s. XIX. A necesidade de articular un mercado nacional levou á monarquía ao establecemento dunha rede de *camiños reais*, camiños de carros aptos para o transporte rodado que debían permitir unhas comunicacións rápidas e favorecer o crecemento económico do país. Estas premisas fixeron inválidos os camiños medievais que, na súa economía de medios, evitaban trazados polo fondo dos vales, recorrendo a miúdo a fortes pendentes para alcanzar rapidamente cotas elevadas e minimizar así as interferencias, en número e tamaño, coa rede hidrográfica⁴⁰. Cumpriu, daquela, facer descender a rede viaria ás zonas baixas e conducir os seus trazados polas ladeiras co fin de adaptar as pendentes ás novas necesidades de transporte.

Estes novos trazados introduciron así un primeiro elemento de incoherencia espacial no modelo territorial vixente ao irromper esoxenamente sobre o espazo agrícola dunha forma que non se fixera desde a implantación da rede de calzadas romanas, o que reflectía, á súa vez, a incoherencia entre a vontade liberal da política económica dos ilustrados⁴¹ e a anacrónica realidade agraria. Pero ao mesmo tempo, a brecha organizativa, á que fixemos referencia con anterioridade entre os espazos monetarizados e os non monetarizados, converteuse nun abismo, posto que, a medida que o crecemento económico se acumulaba nos primeiros —aínda que este fose escaso e espasmódico en comparación coas economías centrais— xerábanse medios de produción e transformación espacial cada vez máis poderosos, en canto que o campesiñado, impedido de capitalización, seguía producindo o seu espazo nunha sorte de estancamento temporal.

En definitiva, ao rematar o proceso desamortizador, o clero desaparecera —ou polo menos debilitárase sensiblemente— como clase rendeira e a fidalguía erixírase en única triunfante do decadente sistema foral. Pero, do mesmo xeito que os efectos económicos da vitoria da nobreza nas guerras irmandiñas foran borrados pola crise política da transición á Idade Moderna, os efectos políticos que, en canto á repartición de poder, se derivaron da vitoria final da fidalguía sobre o clero, foron borrados pola urxencia dunha crise económica

³⁹ *Ibid.*

⁴⁰ Nárdiz, C. (*op cit*).

⁴¹ Beiras, X.M. (*op cit*).

que esta non soubo ler, acomodada como estaba no seo dun sistema socialmente pechado e economicamente illado: nin a solidez institucional do foro, nin a preponderancia política da fidalguía puideron coutar a onda expansiva dos mercados derivada da internacionalización da economía a finais do XIX.

A duradeira *inestabilidade próxima ao equilibrio* entre a espacialidade da organización agraria e a economía das rendas forais, que parecía capaz de levar o sistema ata o límite da intensificación agrícola, ía rachar antes polo lado económico, ao perder subitamente as rendas o seu valor.

• *O réxime de agras sen a súa economía política (1880-1959)*

O que a supervivencia da economía política do réxime de agras lle negou á agricultura galega durante tantos séculos, as melloras tecnolóxicas e a capitalización, empezoulle a chegar de fóra a partir do último terzo s. XIX. A imparable industrialización británica activara unha forte demanda de carne de vacún para alimentar a crecente masa obreira urbana que supuxo unha vía inicial de capitalización do agro galego. Tal e como documenta Villares⁴², ata 1880 víñanse exportando cara a Gran Bretaña, xa fose directamente ou a través de Portugal, entre trinta e corenta mil cabezas de gando vacún; un proceso que supuxo a inserción da economía agraria no mercado, ao pechase por primeira vez no seu seo un ciclo económico completo de produción, distribución, consumo e investimento. Así e todo, ao redor desa data, o mercado europeo vese inundado de produtos agrarios ultramarinos (trigo e, sobre todo, carne) moito máis baratos que os producidos en Europa, o que desatou unha crise de prezos agrarios que afectou a toda Europa e, por suposto, tamén a Galicia, de forma particularmente singular, como veremos.

En efecto, a crise provocou unha reacción de carácter proteccionista común a toda Europa para defender os mercados interiores da competencia exterior, o que posibilitou que, en Galicia, a exportación de gando vacún se reorientase cara ao mercado nacional. Mais tamén tivo o efecto de erosionar os ingresos dos rendeiros, que viron como as rendas e todo o edificio agrario que as mantiña, deixara de ser un negocio.

Perdida a súa rendibilidade, a economía das rendas forais esmorece con rapidez pero, en cambio, a parte non monetarizada da economía, é dicir, a economía agraria no seu conxunto, aínda estaba suxeita ás inercias institucionais e xurídicas do sistema foral. Esta circunstancia alongou artificialmente o inicio do proceso económico de capitalización agraria a través da reden-

⁴² Villares, R. (1982): *La propiedad de la tierra en Galicia. 1500-1936*. Siglo XXI, Madrid.

ción dos foros, é dicir, o pagamento dunha indemnización pola extinción dos seus dereitos a cambio da **plena posesión** da terra para o campesiño.

Neste contexto, a capitalización do campesiñado pola dobre vía da exportación de gando e a chegada das remesas dos emigrantes, especialmente de Arxentina, así como a súa capacidade organizativa a través da emerxencia do movemento agrarista, aceleraron a redención foral, que comezara a ser unha realidade espontánea xa a finais do s. XIX⁴³. Desde aquela, ata a década de 1930, cando a maior parte dos foros xa está redimida, o proceso redencionista absorbeu a maior parte da incipiente capacidade de capitalización do campesiñado, xusto no momento en que o resto das economías rurais da cornixa cantábrica daban o salto definitivo da súa inserción no mercado a partir da súa especialización leiteira, dinamizada pola industria de transformación⁴⁴.

O anterior supuxo un punto de inflexión que separará definitivamente a economía rural de Galicia das súas irmás cantábricas, porque os procesos especulativos que se desenvolven no marco da redención foral, aos que alude Beiras⁴⁵ ou que describe García Fernández⁴⁶, en forma de fragmentación da propiedade agraria e da profunda *minifundización* do agro que hoxe coñecemos, farían aínda máis difícil a transición capitalista do agro galego cando esta fose posible. E iso non ía ocorrer —como se podía esperar— cando rematase o proceso redencionista porque, para cando o desmantelamento institucional e xurídico da economía agraria non monetarizada foi un feito, o país no seu conxunto estaba xa sumido na dinámica prebélica do magno conflito da Guerra Civil.

No posterior fracaso do modelo de nacionalismo económico (autarquía) da posguerra, caracterizado pola penuria, a escaseza, o racionamento e o estancamento económico máis absoluto, as prácticas sociais dunha produción orientada á subsistencia e ao autoconsumo axeitábanse como un guante, ao tempo que a capitalización agraria iniciada poucos anos antes quedou bloqueada, detendo calquera posibilidade de desenvolvemento agrario. Isto obrigou ao campesiñado a estirar as formas produtivas do réxime de agras, pero agora sen o tecido xurídico, institucional e social que o sostíña, é dicir, desposuído da economía política que lle servira de fundamento desde os tempos altomedievais. O anterior conduciu a agricultura galega a un último

⁴³ Villares, R. (1982): *La propiedad de la tierra en Galicia 1500-1936*. Siglo XXI, Madrid.

⁴⁴ García Fernández, J. (*op cit*).

⁴⁵ Beiras, X.M. (1981): *O atraso económico de Galicia*. Galaxia, Vigo (Or. 1973).

⁴⁶ García Fernández, J. (*op cit*).

e decrepito xiro involutivo e impediu unha vez máis unha integración plena nos mercados. Porén, as aldeas sobre as que se organizaba a súa produción, en evolución inextricablemente unida a unha rede viaria xa moi desenvolvida desde a súa transformación conceptual no s. XVIII, comezaron a ver reflectida, na súa progresiva desorganización, a inminente desarticulación á que se ía a ver sometido o que quedaba do modelo territorial do réxime de agras.

En efecto, a capitalización do campesiñado, aínda truncada na súa maior parte polos procesos redencionista e posbélico, permite a emerxencia dun pouco numeroso campesiñado acomodado que, *preocupado por escapar de la tutela de la aldea, pero al mismo tiempo deseoso de no alejarse demasiado de ella para no perder ninguna de las ventajas que podía ofrecer*⁴⁷, sitúase nos lindes do labradío. Mais, ao mesmo tempo, o atraso na monetarización e o mantemento da economía de subsistencia nun contexto de abafante presión demográfica e de escaseza de terras, levou a multitude de campesiños pobres a instalarse en terras marxinais ou á beira das estradas nun intento por evitaren, polo menos temporalmente, a emigración.⁴⁸

Desta forma, a través dun dobre proceso de diferenciación social foise rompendo a hexemonía indiscutible que durante oito séculos mantivo a aldea dispersa como unidade funcional de referencia do sistema de asentamentos a través dunha dinámica de *emulsión*⁴⁹ ou **(proto)diseminación**⁵⁰ que se pode detectar ao longo de toda a primeira metade do s. XX e que se viu extraordinariamente favorecida pola continua expansión da rede viaria.

2.3. COLAPSO. A TRANSFORMACIÓN DA PAISAXE CULTURAL DO RÉXIME DE AGRAS

Foi así como, aínda coa economía das rendas forais desaparecida tras a crise agraria de fin de século, o proceso redencionista primeiro, e a autarquía despois, desprazaron no tempo —ata a década de 1960— a espacialidade pre-capitalista da organización agraria propia do réxime de agras, a mesma que fora esteada sobre a construción do policultivo intensivo no s. XVIII.

⁴⁷ Bouhier, A. (*op cit*).

⁴⁸ *Ibid.*

⁴⁹ *Ibid.*

⁵⁰ Fariña Tojo, na súa obra *Los asentamientos rurales en Galicia* introduce a diferenciación léxica entre dispersión, como o fenómeno de consolidación de núcleos de hábitat de pequeno ou mediano tamaño resultado da configuración previa dunha organización solidaria co sistema produtivo, e diseminación, como un proceso de aparición tardía vinculado á transformación do sistema produtivo e á suplantación do papel social predominante da aldea pola casa.

Tras o duro e longo fracaso do experimento autárquico, un grupo de economistas novos *se percata de la imposibilidad de un modelo permanente de desarrollo basado en la introspección*⁵¹, e logra poñer en marcha o acontecemento fundamental da reactivación e reintegración de España na economía mundial: o Plan de Estabilización de 1959. O que quedaba do réxime de agras —un modelo de asentamento poboacional en vías xa de desorganización pero aínda baseado fundamentalmente en aldeas dispersas articuladas por un vía-rio de proximidade, servizo e acceso ás terras de labor; e un sistema produtivo intensivo, refinado e coherente, pero descapitalizado, anacrónico e pechado sobre si mesmo— non foi capaz de inserirse nun novo modelo económico que *abrió las puertas a nuevas formas de producción y de vida, cuyo resultado habría de ser un cambio social acelerado en los años siguientes*.⁵²

Cando as novas condicións económicas permitiron a continuación do proceso de capitalización da economía agraria, o abismo organizativo que, espacialmente, separaba o territorio da economía monetarizada da descapitalizada se fixo insondable. A escala e o poder de transformación dos recursos mobilizados polos espazos monetarizados fíxose xa incomparable coa produción social e material dos espazos descapitalizados. A fosilización do sistema de asentamentos, perceptible entón xa de forma moi conspicua no tamaño das rúas, das casas e mesmo das portas e as fiestras, facíao incompatible cuns requirimentos habitacionais mínimos.

Coa rápida reorientación ao mercado do sistema agrícola, o illado edificio de relacións espaciais e produtivas da agricultura precapitalista entrou nunha fase de aguda desorganización a gran velocidade: **o réxime de agras entrara, definitivamente, en colapso**. Un colapso que fora provocado, en definitiva, polo bloqueo da emerxencia do mercado como vector de organización económica do agro debido aos intereses políticos da monarquía centralista, primeiro, e aos intereses económicos da elite rendeira, despois.

Desde unha perspectiva sistémica, e máis alá de posicionamentos filosóficos, éticos ou románticos sobre a natureza da inevitable confrontación entre a economía de mercado e as vellas estruturas produtivas tradicionais vinculadas ao autoconsumo, cando dous sistemas con niveis organizativos moi dispares se atopan, a absorción do sistema máis sinxelo polo máis complexo é inevitable, como parte da constatación do principio físico da explotación das

⁵¹ Estefanía, J. (2007): *La larga marcha. Medio siglo de política (económica) entre la historia y la memoria*. Península, Madrid. (páx. 93-94).

⁵² *Ibid.* (páx. 98).

partes disipativas —sinxelas— dun sistema polas partes autoorganizativas —complexas— do mesmo⁵³.

Así, do mesmo xeito que Wolf⁵⁴ ou Wallerstein⁵⁵ caracterizaron o modo en que a economía de mercado desarticula as relacións sociais de produción das economías menos evolucionadas dos pobos non europeos, en Galicia, a penetración rápida dos novos circuitos de materia (insumos agrícolas, produtos industriais, maquinaria), pero sobre todo de información e de enerxía (combustibles fósiles, hidroeléctrica...) vinculados á economía de mercado, así como o diferencial en complexidade organizativa cos mesmos fluxos —materia, enerxía e información— sobre os que se articulaba o sistema produtivo tradicional, provocaron non só a súa desarticulación, ao seren os seus requirimentos funcionais incompatibles cos procesos de modernización derivados da chegada do sistema de mercado, senón tamén o seu colapso, ao se produciren todos estes cambios a unha velocidade que fixeron imposibles fórmulas de adaptación ou transición.

De feito, os procesos que, de non mediaren a redención foral e a Guerra Civil, terían levado a unha desarticulación progresiva do réxime de agras iniciáronse cando a economía política do sistema señorial e do foro se veu abaixo. O primeiro e principal detonante constitúeo a inserción da economía agraria no mercado a través da especialización no gando vacún para a exportación, porque foi un proceso con fondas repercusións tanto económicas coma espaciais. Desde o punto de vista económico supuxo, como xa comentamos con anterioridade, o primeiro paso importante no proceso de capitalización da economía agraria, pero polo que ao modelo territorial se refire tivo un impacto aínda maior, pois a reorientación da economía agraria cara ao mercado obrigou a substituír as terras de labor cerealistas por unha cada vez maior superficie dedicada a pastos e cultivos forraxeiros, facendo así innecesarias as formas de organización colectivas sobre as que pivotaba a explotación do labradío e que constituían a razón última que dotaba de coherencia ao réxime de agras no seu conxunto.

Ademais, a difusión da maquinaria agrícola, pero sobre todo dos fertilizantes químicos, liberou o sistema agrario das prácticas culturais da fertilización ligadas ao manexo do toxo, o que destruíu a inextricable relación que ata da-

⁵³ Margalef, R. (1995): *La ecología, entre la vida real y la física teórica*, en *Investigación y Ciencia*, Junio 1995.

⁵⁴ Wolf, E. (1987): *Europa y la gente sin historia*. Fondo de Cultura Económica, México, (Or. 1982).

⁵⁵ Wallerstein, I. (1979): *El moderno sistema mundial*. Siglo XXI, Madrid, 1979.

quela se mantivera entre *ager* e *saltus*, permitindo así ampliar a superficie de pastos sobre boa parte do monte, así como a súa vinculación á produción forestal de forma independente do labradío⁵⁶. Deste xeito produciuse un efecto de esvaemento dos precisos límites que se construíran en torno ao gradiente na intensidade de explotación do territorio, de tal modo que, en poucas décadas, desapareceu a organización espacial do sistema produtivo que se edificara ao longo de oito séculos de vixencia.

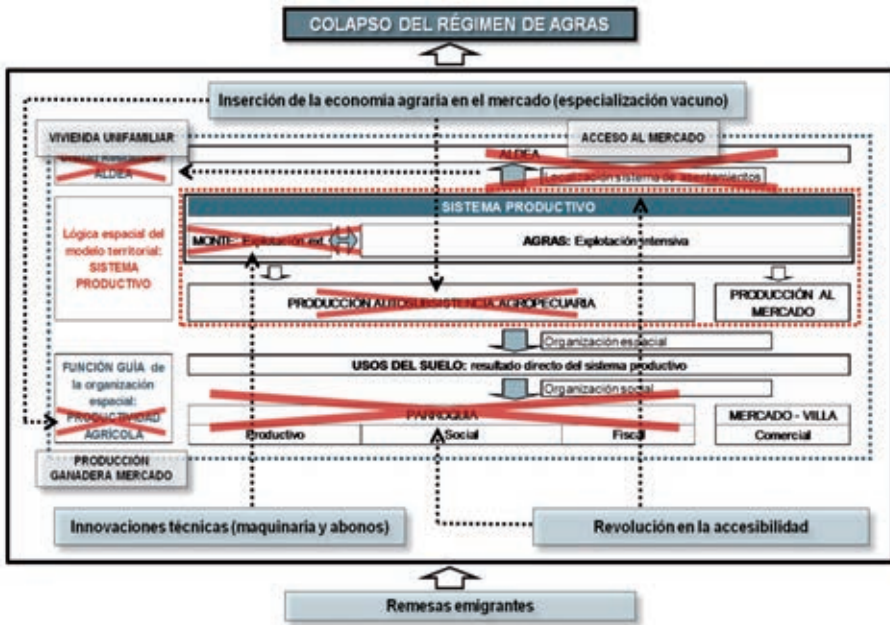
Desarticulada a organización colectiva da explotación das agras, así como a súa propia definición física, a unidade básica de poboamento individualízase, perdendo así a aldea o seu sentido funcional. A rede viaria transformada, articuladora tanto dunha economía como dun espazo capitalizado, permitiu entón a substitución da produtividade agrícola —como vector de organización espacial do antigo sistema de aldeas dispersas— polo acceso ao mercado —como lóxica subxacente á diseminación do parque residencial— convertendo en norma os procesos de (proto)diseminación que ata daquela non foran senón síntomas de desarticulación do modelo territorial. Á estrutura radial da rede de camiños que emanaba desde as aldeas, como fórmula de articulación do seu espazo produtivo, veu sobrepoñerse a nova rede de estradas que interconectaban cidades e vilas. Ao seu paso polas aldeas, nos puntos de cruzamento cos antigos camiños, fóronse concentrando vivendas e servizos que antes só eran susceptibles de situarse nas vilas⁵⁷, nun proceso que, por adición, vai compactándose ou alongándose sobre a estrada, dando así orixe ao arraigado fenómeno das *vilas estrada*.

As remesas dos emigrantes, que a principios de século supuñan un monto anual superior ao procedente da comercialización do gando vacún galego nas principais cidades españolas⁵⁸, contribuíu a acelerar o proceso no seu conxunto ao introducir un volume de recursos financeiros moi superior ao que a aínda vacilante economía local era quen de achegar (esquema 4).

⁵⁶ Aínda que desde o posicionamento agrarista de Bouhier, as repoboacións forestais autoritarias do primeiro franquismo foron un elemento que contribuíu á esclerose (sic) do monte, aludindo así á súa forzada desvinculación do aparato produtivo do labradío, desde unha perspectiva máis global é difícil non as interpretar, máis alá do seu carácter autoritario, como un elemento máis no contexto de capitalización do agro que conduciu á desaparición do monte como recurso agrícola.

⁵⁷ Precedo Ledo, A. (1995): *Geografía humana de Galicia*. Oikos-Tau, Barcelona.

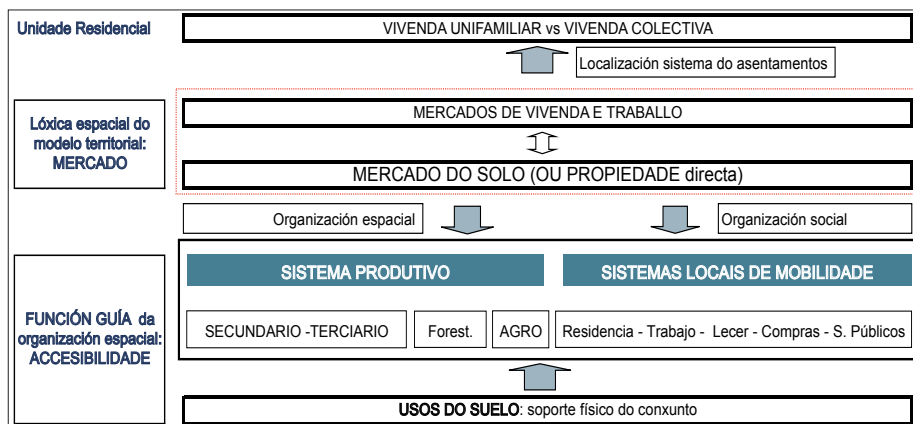
⁵⁸ Villares, R. (1982): *La propiedad de la tierra en Galicia 1500-1936*. Siglo XXI, Madrid.

Esquema 4. Modelo interpretativo do colapso do réxime de agras. Elaboración propia.

Destá maneira, ao deixar de existir unha relación directa entre os usos do solo e o sistema productivo porque é o mercado (ou a propiedade) quen establece esa relación, a través das regras abstractas propias do mercado, pérdese a coherencia entre sistema productivo e usos do solo, dado que a súa relación é espacialmente ILEXIBLE. Iso débese a que o mercado non discrimina usos, senón prezos, o que nos provoca o efecto paisaxístico da desorde e do caos tan característico dos nosos espazos rurais urbanizados, e que actúa como verdadeiro disolvente da paisaxe cultural herdada do réxime de agras.

O resultado destes procesos é un modelo territorial baseado un sistema productivo de carácter plenamente contemporáneo, pero cun sistema de asentamentos herdado do sistema productivo tradicional, sendo esta a contradición fundamental do mesmo. Sempre que o mercado e a accesibilidade deveñen en lóxica de localización dos asentamentos, alá onde haxa mercado, haberá novos asentamentos. E hai mercado, loxicamente, onde xa hai asentamentos, o que converte o fenómeno galego da dispersión territorial nun problema estrutural sensiblemente distinto do *urban sprawl* ligado á desconcentración metropolitana propia dos sistemas urbanos ao longo dos últimos 30 anos.

Esquema 5. Modelo territorial actual. Fonte: elaboración propia

Se o sistema de asentamentos rurais de Galicia acolle hoxe en día o 51% da poboación do país, pero o emprego do sector primario supón unicamente un 9% do total —e o seu PIB menos do 5%—, podemos entender a magnitude do problema e o carácter verdadeiramente contraditorio do noso actual modelo territorial, que ten como demostración estrutural máis evidente o feito de que a **desagrarización da economía non foi seguida por unha desruralización da poboación, senón dunha crecente urbanización do medio rural**. Un feito no que a influencia do espazo herdado da desarticulación do modelo territorial tradicional dista moito da de ser un simple soporte físico.

3. SÍNTESE INTERPRETATIVA E HIPÓTESE

A partir do século XIII, a incardinación do modelo territorial do réxime de agras na economía política da sociedade feudal (relacións de propiedade, produción, consumo e repartición da riqueza) orixina unha estrutura económico-espacial que denominamos *economía política do réxime de agras*. Este sistema de organización está articulado polo foro como elemento institucional central e é de extraordinaria lonxevidade histórica en virtude dun proceso involutivo no cal as condicións espaciais reforzan as económicas e viceversa.

O seu ciclo involutivo baséase nunha *inestabilidade próxima ao equilibrio* entre a espacialidade da organización agraria e a economía das rendas forais, grazas á capacidade do sistema produtivo para manter un constante incremento das rendas extraídas do campo a través das oportunas transformacións espaciais ligadas a sucesivas innovacións e cambios desenvolvidos polo campesiñado sobre a organización agraria, sempre a partir dun incremento

da forza de traballo dadas as condicións de descapitalización e estancamento tecnolóxico.

As dúas transicións históricas fundamentais de Occidente —do feudalismo ao Estado centralizado do Antigo Réxime e deste ao Estado liberal moderno— fundaméntanse en senllos ciclos involutivos, cada un dos cales potencia timidamente o espazo urbano, pero fosiliza o sistema de asentamentos rurais tanto dende o punto de vista funcional como morfolóxico e edificatorio. Porén, precisa dunha crecente evolución da rede viaria que une o sistema produtivo cos mercados urbanos (en función do crecemento físico das rendas), pero non da que articula o acceso e servizo do espazo agrario, o que pon de manifesto a crecente brecha organizativa entre o territorio da economía monetarizada, que segue as leis do mercado e que soporta a rede de asentamentos urbanos e camiños, e o territorio vinculado á produción agrícola, que segue unha lóxica espacial estritamente produtiva desligada do mercado.

Unha brecha que seguiría ensanchándose mentres non rachase polo menos un dos dous alicerces da economía política do réxime de agras: a rendibilidade económica do sistema foral ou a capacidade do espazo agrario de alimentar o seu crecemento económico a través da súa intensificación produtiva. A exitosa adaptación agrícola do millo e a pataca reforza de tal xeito o piar espacial e produtivo do sistema que este último só sucumbiu ante os embates económicos da crise dos prezos agrícolas de finais do s. XIX.

Tras a devandita crise, e perdida a súa rendibilidade, a economía das rendas forais esmorece con rapidez, aínda que a economía agraria, suxeita aínda ás inercias institucionais do foro, alonga o inicio do proceso de capitalización agraria debido ao proceso redencionista, primeiro, e bélico e posbélico, despois. Isto conduciu a agricultura galega a un último ciclo involutivo, obrigando ao campesiñado a estirar as formas produtivas do réxime de agras, ben que xa desposuídas da economía política que lle servira de fundamento desde os tempos altomedievais.

Cando o inicio da prosperidade económica da década de 1960 permite a continuación da capitalización agraria, a brecha organizativa que, espacialmente, separaba o territorio da economía monetarizada da descapitalizada converteuse en abismo insondable, provocando o colapso do que quedaba do réxime de agras. Un colapso que, ao bloquear as posibles fórmulas de transición da economía agraria tradicional á capitalista, sumiu o territorio nunha forte inestabilidade espacial.

A escala e o poder de transformación dos recursos mobilizados polos espazos monetarizados fíxose xa incomparable coa produción social e material

dos espazos descapitalizados. A reorientación ao mercado do sistema agrícola desarticula a organización colectiva da explotación das agras, o que provoca a individualización da unidade básica de poboamento, perdendo así a aldea o seu sentido funcional como unidade de poboamento. A rede viaria permite entón a substitución da produtividade agraria, como vector de organización espacial do antigo sistema de aldeas consolidadas aínda que dispersas, polo acceso ao mercado como lóxica subxacente á diseminación do novo parque residencial, quedando así configuradas as bases espaciais sobre as que se había de levantar o proceso de desenvolvemento económico que nos conduce aos nosos días.

Conclusión

A supervivencia da economía política do réxime de agras desde os tempos altomedievais ata principios do s. XX, sostida política e economicamente polas elites galegas —oriúndas ou instaladas—, e espacial e produtivamente pola capacidade de intensificación do sistema agrario tradicional, supuxo un desprazamento no tempo da emerxencia do mercado como vector de organización espacial, o que provocou o colapso do modelo de organización agraria e a desorganización do seu sistema de asentamentos, sen permitir unha adaptación gradual do un e doutro ás formas de produción capitalistas.

Hipótese

O colapso provocado polo bloqueo da emerxencia do mercado como vector de organización económica do agro impediu, pola súa banda, fórmulas de transición da economía agraria tradicional á capitalista, o que sumiu o territorio nunha forte inestabilidade espacial. Como consecuencia da prosperidade económica iniciada na década de 1960 iniciouse un proceso de desagrarización da economía que non foi seguido por unha desruralización da poboación senón pola urbanización do medio rural. Neste contexto, a natureza desorganizada do espazo herdado do colapso do réxime de agras, xunto coa instrumentalización da política do solo e do planeamento urbanístico que fixo o réxime franquista, pero tamén o democrático, configuraron o noso actual modelo territorial: un modelo que ten dificultades para a creación de capital espacial e cuxas consecuencias, en canto a homoxeneidade e trivialidade territorial, bloquean a capacidade do espazo para incidir sobre os procesos económicos que modelan o territorio, así como a propia capacidade para conducir os devanditos procesos desde o planeamento a través de criterios de racionalidade económica e ambiental.

SEGUNDA PARTE

O DESCONCERTO. A EVOLUCIÓN RECENTE DO NOSO MODELO TERRITORIAL

1. DERIVA. O PROCESO DE URBANIZACIÓN DO MEDIO RURAL (1959-2002)

Tradicionalmente, asóciáanse os procesos de urbanización aos de industrialización e migración dunha forma causal⁵⁹. En Galicia isto non foi así. Ben ao contrario, o que houbo é un proceso de **urbanización rural atomizada** e o seu correlato espacial: o que poderíamos chamar, **núcleos rurais de morfoloxía urbana**. Son antigos núcleos rurais con funcións comerciais sobre os que se concentraron certas dinámicas de urbanización nun contexto que continuou sendo, ata o día de hoxe, eminentemente rural.

A orixe destes procesos haina que rastrexar na colusión de dous fracasos. Dun lado, o fracaso da industrialización de base urbana que Carmona e Nadal⁶⁰ sitúan, máis alá das consecuencias da guerra, na dependencia da industria marítimo-pesqueira e o seu afogamento ao carecer dun subsector asociado de servizos ás empresas, así coma na crise bancaria dos anos 1920. Doutro, o colapso do modelo agrícola tradicional, tan intensivo como era en man de obra, expulsa un gran continxente de traballadores, que, ante o fracaso industrial e a súa reducida capacidade de xeración de emprego, debe elixir entre dúas opcións: quer a emigración, quer o seu acomodo económico na construción, na tímida expansión do terciario polas zonas rurais ou en fórmulas mixtas de emprego ou subemprego urbano, complementando moi frecuentemente as súas rendas monetarias con certos niveis de autoprodución agropecuaria. Esta produción, a partir da explotación intensiva e individual das cortiñas, non esixe o mantemento do vello e complexo sistema agrario tradicional, o que permite apoiarse na nova rede de estradas e nas vantaxes da accesibilidade rodada para situar a nova vivenda moi preto da antiga vivenda familiar e construíla consonte as novas necesidades.

Non é agora momento de estudar a lóxica global do proceso urbanizador industrial en Galicia, pero si, desde unha óptica estritamente local, as dinámicas socioeconómicas que se deron —en parte como consecuencia dese contexto xeral do fracaso da industrialización— e sobre as que se apoiaron os procesos de urbanización rural atomizada e a emerxencia dos núcleos urbanos rurais. Procesos que de ningunha maneira constitúen un fenómeno de aparición súbita e inesperada, senón que derivan dos efectos acumulativos

⁵⁹ Solá Morales, M.(1997): *Las formas del crecimiento urbano*. UPC, Barcelona.

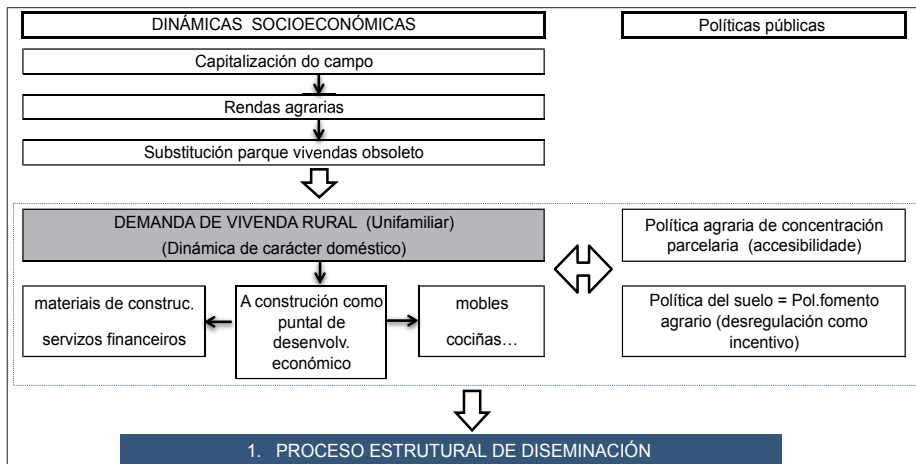
⁶⁰ Carmona, X e Nadal, J.(2005): *El empeño industrial de Galicia. 250 años de historia, 1750-2000*. Fundación Pedro Barrié de la Maza, A Coruña, 2005.

que xeran sobre as devanditas dinámicas as políticas públicas que modelan e regulan o mercado.

1.1. A diseminación como antecedente da urbanización

Un dos aspectos máis decisivos, tanto na conformación do modelo territorial vixente como na orientación da economía moderna no ámbito rural, foi a necesidade de construír un espazo acorde coa realidade económica vixente ou, dito doutro modo, de salvar o abismo que se abriu entre o espazo da economía monetarizada e o da economía agraria descapitalizada. A herdanza dun sistema de asentamentos incompatible con requirimentos habitacionais mínimos fixo concentrar os primeiros froitos da capitalización agraria na substitución masiva dun parque de vivendas obsoleto e superado pola realidade técnica e económica⁶¹.

Apoiada sobre esta dinámica —de marcado carácter doméstico— de demanda de vivenda rural, a construción emerxe como un auténtico puntal na xeneralización da economía de mercado no rural grazas á súa capacidade de arrastre ou de indución sobre outros subsectores a través de sucesivos encaementos produtivos cara atrás (materiais de construción, servizos financeiros...) e cara adiante (fabricación de mobles, cociñas, enxoval do fogar, servizos inmobiliarios..).

Esquema 6. A diseminación como proceso estrutural. Elaboración propia

⁶¹ De Llano, P.(1996): *Arquitectura popular en Galicia. Razón e Construcción*. COAG; Lizancos, P.(2005): *A casa contemporánea en Galicia*. COAG.

Cando actúan sobre ela dúas políticas públicas confluentes —a agraria e a do solo— esta demanda de vivenda rural unifamiliar devén en proceso estrutural de diseminación (esquema 3) ao transcender o ámbito doméstico apoiándose sobre políticas públicas implantadas masivamente no territorio: namentres a política agraria de concentración parcelaria estende espacialmente, a través da construción de novos viarios, o principal factor de localización da vivenda —a accesibilidade—, a política do solo permite a edificación de vivendas e instalacións agrarias por todas as partes, no entendido de que a desregulación da localización de iniciativas agrarias (incluída a vivenda) é un necesario incentivo para o desexado desenvolvemento agrario (imaxe 3).

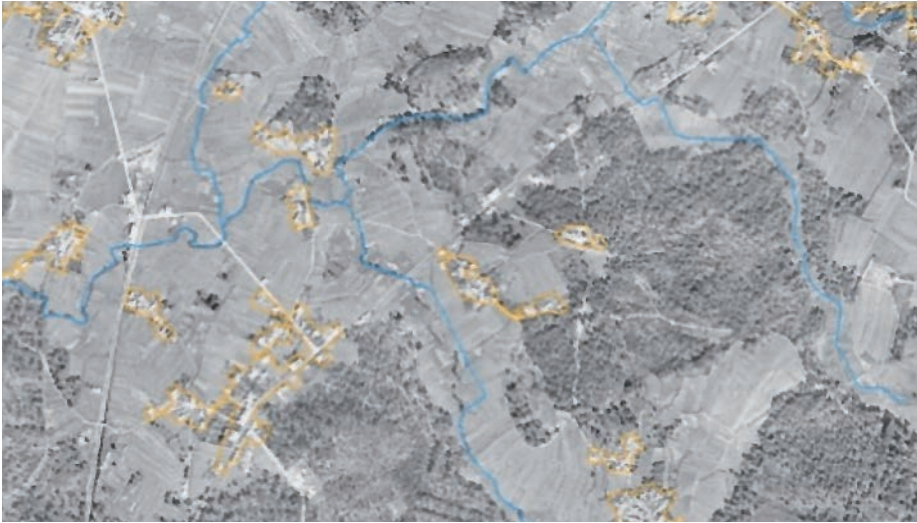
En consecuencia, podemos concluir **que a diseminación non é unha morfoloxía tradicional**, e que a súa orixe, tal e como a coñecemos hoxe en día, radica nos efectos acumulativos dos dous procesos sinalados. En primeiro lugar, un de carácter endógeno —a *protodiseminación*— como consecuencia espacial tanto da supervivencia tardía do réxime de agras (atraso na monetarización) como da súa incipiente desarticulación (campesiños acomodados) e, outro, posterior, ligado ao proceso de transformación produtiva baixo dinámicas de signo oposto, é dicir, implantadas desde o exterior.

Imaxe 3. Marrozos (Santiago de Compostela), 1956- 2008. Fonte: Xunta de Galicia

O feito de que ambos os procesos, semellantes na forma, pero radicalmente diferentes na súa xénese, se sucedesen no tempo, contribuíu en boa medida a que o proceso de substitución da dispersión de aldeas —como modo tradicional do poboamento de Galicia— pola diseminación de vivendas —como elemento sobrevido— fose considerado como natural e mesmo xurdido da dinámica interior do propio sistema territorial, dando lugar a unha confusión, que

foi benvida polos principais actores sociais involucrados⁶²: propietarios, por unha banda, na súa lexítima busca de solucións habitacionais o máis próximas posible á súa herdanza cultural; por outro, unha Administración pouco consolidada e comodamente instalada nunha política clientelar baseada nun singular *laissez faire* que condicionou á lóxica do favor debido.

Imaxe 4. Concello de Teo (A Coruña) 1956- 2008. Fonte: Xunta de Galicia

⁶² Rodríguez González, R.: *De aldeas a cidades*. Ir indo, Vigo, 1999

Mais, sobre todo, contribuíu decisivamente a considerar como tradicionais unhas morfoloxías de crecemento do tecido edificado que non tiñan nada de tradicional —e si de sobrevido— ignorando deste xeito a magnitude dos efectos acumulativos que tivo a secuencia cronolóxica dos feitos aquí analizados. Aliméntanse así certos discursos esencialistas baseados na querenza do galego polo modo de vida tradicional que, calando popularmente na sociedade rural, serven para xustificar a existencia dun suposto dereito consuetudinario a edificar sobre a propiedade do solo, e callan igualmente na sociedade urbana, que os aceptan como propios da identidade colectiva do país, alterando así de forma profunda a percepción sociolóxica da antiga paisaxe cultural herdada.

Polo tanto, é posible concluír non unicamente que a diseminación non é unha morfoloxía tradicional, senón que supón a desarticulación e desnaturalización da morfoloxía tradicional.

A análise morfoxenética dos resultados espaciais destes procesos —nitidamente observables na imaxe 4— advirtenos sobre o falaz dese discurso, mostrándonos a verdadeira natureza do que só foron os primeiros pasos da auténtica metamorfose que aínda estaba por chegar a boa parte do sistema de asentamentos rurais de Galicia.

1.2. A urbanización inducida no medio rural galego

Na interacción desta inicial demanda de vivenda rural coa política do solo, instrumentalizada como ferramenta de capitalización da sociedade rural a través do fomento do sector da construción, emerxe outro proceso, agora de carácter mercantil e especulativo, determinante no proceso de urbanización do rural: a oferta de vivenda urbana colectiva.

En efecto, a recentemente aprobada Lei do solo de 1956, garante o valor real das plusvalías creadas pola acción planificadora e cédellas ao propietario do solo *ex ante* de calquera operación ou materialización de calquera obra, resolvendo así os problemas de financiamento dun sector —o da construción— escasamente desenvolvido, e duns propietarios minimamente capitalizados (García Bellido, 2005).

Desta forma, durante a época do *desarrollismo*, a actividade construtora, baseada nunha iniciativa privada moi atomizada (sen apenas existencia de grandes empresas construtoras ou promotoras), ve reflectida no plan a garantía das plusvalías derivadas da transformación urbanística dos agregados de parcelas máis centrais (na práctica, as parcelas situadas ao pé das estradas), sen esixir unha mínima transformación da estrutura parcelaria existente —é dicir, sen xestión urbanística— dada a falta de condicións para a agregación

tanto de solo coma de capitais (autopromoción, falta de concentración do capital pola debilidade propia do sector, complexidade da estrutura parcelaria...).

Foise construíndo así un urbanismo improvisado que, tras a chegada da democracia, e malia as reformas legais, seguiu a ser considerado máis como unha ferramenta de promoción económica e enxeñería social que como un instrumento de ordenación espacial. Así, boa parte do plan das décadas de 1980 e 1990 redactouse baixo a premisa política dos gobernos autonómicos de contención do despoboamento do rural, que foi referendada desde as competencias urbanísticas municipais mediante a xeración de estratexias de atracción da poboación rural das aldeas cara aos núcleos principais, especialmente as cabeceiras municipais.

Con ese fin, a propia Administración autonómica embarcouse nunha política de extensión de servizos básicos cara ás devanditas cabeceiras (saúde, educación, equipamentos deportivos e sociais...), á vez que os municipios tenderon a buscar fórmulas que non só facilitasen todo o posible a expansión do parque edificado, senón que revertesen economicamente en beneficio dos veciños, é dicir, dos propietarios do solo. Esas fórmulas foron as que se codificaron nos instrumentos de planeamento a través de dúas estratexias, a minimización dos custos de urbanización e a maximización de apropiación privada das plusvalías orixinadas polo propio crecemento inmobiliario.

Isto conseguiuase mediante a inclusión do maior número posible de parcelas en solo urbano, que eran así obxecto obrigado de licenza directa, e a redución ao mínimo dos solos suxeitos a procesos de xestión urbanística, facendo pivotar necesariamente o crecemento dos núcleos urbanos arredor das infraestruturas existentes, que se habían converter en espazos articuladores do conxunto urbano ao módico prezo da construción dunhas simples beirarrúas.

En definitiva, o planeamento democrático de finais do século XX estivo orientado:

- Sociolóxica e demograficamente, cara á fixación da poboación rural ou á súa translación ás zonas urbanas do municipio a través da provisión de servizos básicos.
- Economicamente, cara á expansión da construción minimizando a xestión e os custos de urbanización.
- Espacialmente, cara á densificación dos núcleos urbanos e á diseminación edificatorias sobre o medio rural.

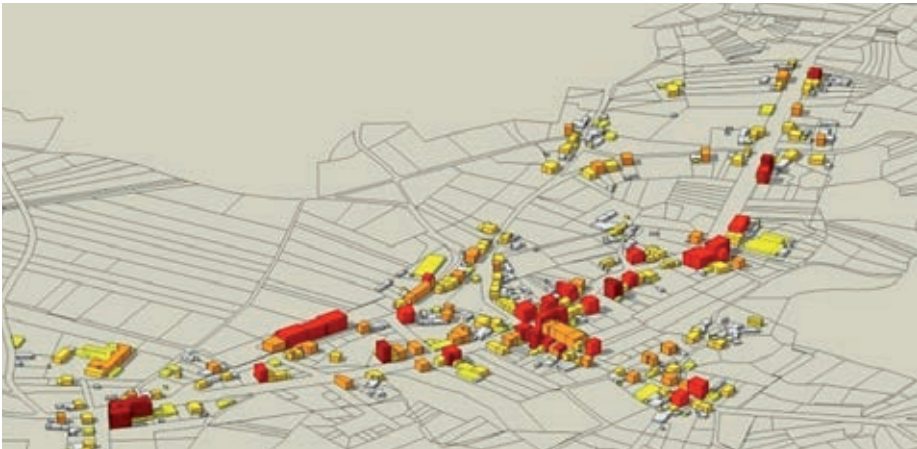
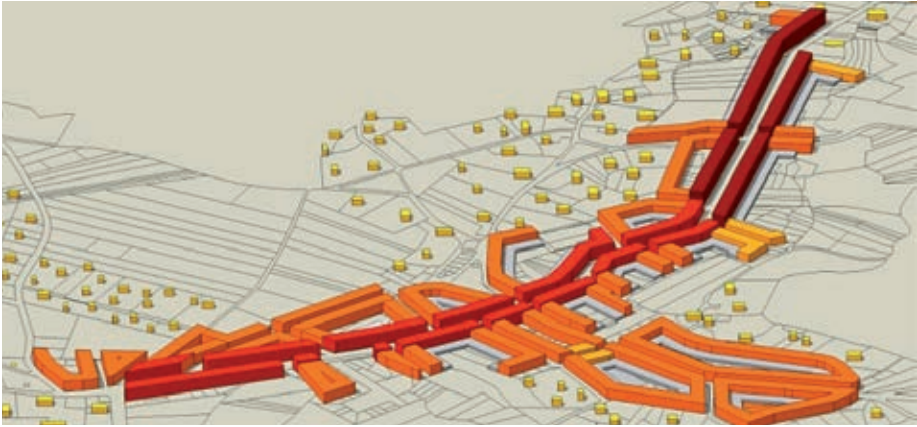
Os resultados espaciais deste planeamento viñeron condicionados polo modo en que esta trasladou as devanditas estratexias ao espazo local a través

duns códigos de localización de actividades e de ordenación morfolóxica relativamente sinxelos: canalizando a demanda de vivenda rural cara á periferia a través das ordenanzas de *cidade xardín*, e localizando a oferta de vivenda urbana nos lugares centrais ou, máis comunmente, ás beiras das estradas mediante as ordenanzas habitualmente denominadas como *residencial denso*.

Así que, cando o redactor de planeamento diseña as súas propostas de ordenación urbana e as súas respectivas ordenanzas pensando nunha *cidade xardín* e nun *residencial denso* ideais, en realidade está codificando unhas volumetrías edificatorias e unha morfoloxía de carácter netamente urbano —e, normalmente, masivo— nun contorno algunhas veces tan só *rururbano* e, na maioría das ocasións, estritamente rural. No entanto, a diferenza, verdadeiramente sideral, entre o modelo que se concibe e a realidade executada, moitas veces tras varias décadas de vixencia dos instrumentos de planeamento, mostranos a distancia, igualmente sideral, que separa os documentos urbanísticos da realidade que pretenden regular (imaxe 5).

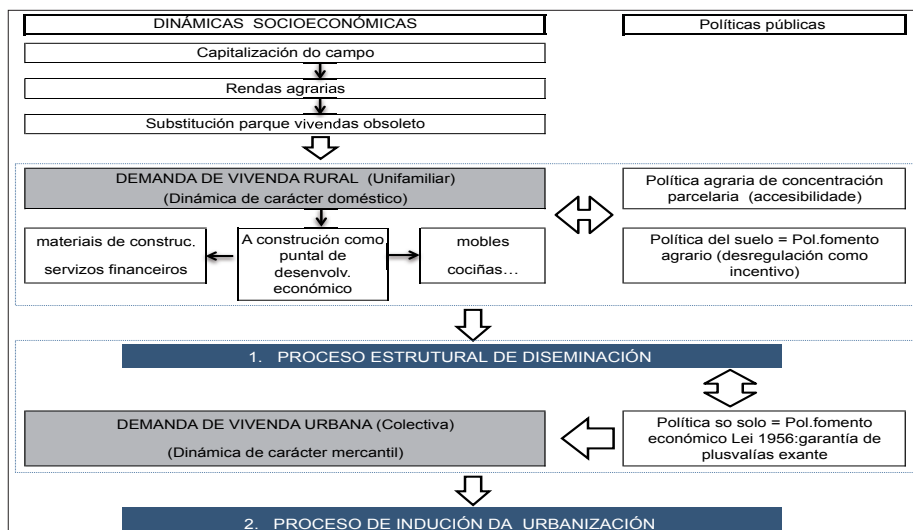
Así, o plan establece —en teoría— uns límites ao tamaño e á concentración edificatoria; límites, doutra banda, moi por riba de calquera estándar hoxe en día razoable, pero non establece límites por debaixo⁶³, no entendido de que a propia expectativa de xeración de plusvalías ocasionará a substitución do tecido previamente existente e a compactación edificatoria de tipo urbano con tan só seguir as leis do mercado. Porén, a economía rural non se diversifica nin se desenvolve abondo como para sostener un mercado inmobiliario de semellantes dimensións. Ben ao contrario, a vida económica asociada ás actividades rurais segue o seu curso, de maneira que as dinámicas iniciais de demanda de vivenda como artigo de necesidade tamén atoparon acomodo no sector. Desta forma, a mellora xeral das comunicacións, unida á aparición de servizos nos núcleos urbanos rurais, conduciron á localización de vivendas que respondían a esa lóxica, xunto a edificios de vivendas que respondían á lóxica de mercado que se apoiaba nas políticas públicas descritas, dada a falta de limitación *por debaixo* das tipoloxías edificatorias.

⁶³ Onde se establece un límite, poñamos por caso, de 7 alturas, non establece a prohibición de levantar unha vivenda unifamiliar, o un almacén, por exemplo.

*Imaxe 5. Planeamento urbanístico: do modelo á realidade.
Elaboración propia a partir das NNSS de Cerceda e datos catastrais*

É dicir, que tanto as políticas públicas sobre o solo, como a súa codificación en instrumentos de planeamento, foron, en realidade, políticas de carácter instrumental e especulativo cun obxectivo de fomento económico antes que de ordenación espacial que induciron procesos de urbanización rural alleos á súa estrutura territorial (esquema 4) e onde conflúen, sobre os mesmos espazos, tanto as dinámicas endóxenas propias do medio rural como as inducidas polas políticas públicas sectoriais, sen que o planeamento fose capaz de poñer orde sobre a situación, producindo así unha realidade desestruturada e caótica onde conflúen o negocio de construír cidades no campo xunto coa prolongación do campo na cidade rural.

Esquema 7. A urbanización rural como proceso inducido. Elaboración propia.

1.3. A natureza do modelo territorial tendencial. As formas de crecemento urbano no medio rural

Podemos concluir que, desde o colapso do *vello complexo agrario* que definiu Bouhier⁶⁴, o noso modelo territorial foi configurado a través da concorrencia de diversas políticas públicas sectoriais con efectos acumulativos de moi difícil reformulación, e tendentes, todos eles, a exacerbar os factores desencadeantes da doenza que o noso territorio está (morfo) xeneticamente máis predisposto a padecer: a dispersión territorial.

Destá forma, a interrelación espacial de distintas políticas públicas sectoriais amosa unhas dinámicas —que non modelo— de carácter centrífugo: cada actuación sectorial incide nunha maior diseminación, incrementando así o distanciamento entre a matriz territorial herdada do réxime de agras —e depositaria da paisaxe cultural que se di querer protexer— e o noso *non modelo*, posto que esa é, en realidade, a verdadeira natureza do noso modelo territorial tendencial.

A pregunta que se suscita entón é evidente: cara a onde nos leva este *non modelo* territorial? Ou dito doutra maneira, onde están os límites destas dinámicas disipadoras e urbanizadoras?

Os pares de imaxes seguintes axúdannos a responder esta pregunta. O pri-

⁶⁴ Bouhier (*op cit*).

meiro deles mostra o desenvolvemento urbano do núcleo de Cerceda (A Coruña) entre 1956 e a actualidade: é o perfecto exemplo de núcleo urbano rural.

Imaxe 6. Cerceda (A Coruña) 1956- 2008. Fonte: Xunta de Galicia

O segundo fai o mesmo con Arcade (Pontevedra), onde é posible identificar nitidamente tanto o proceso de diseminación coma o da urbanización *unifilar* ligada ás estradas. Pódese observar como nos 53 anos que median entre as dúas imaxes practicamente non se abriron rúas novas.

Imaxe 7. Arcade (Pontevedra) 1956- 2008. Fonte: Xunta de Galicia

E o terceiro, correspondente a Vigo, mostra como a natureza dos procesos é idéntica, independentemente da escala ou da tensión urbana do contexto. É dicir, que dispoñemos dun modelo urbanístico único, onde a natureza dos procesos de urbanización é independente do contexto. Un modelo capaz de intensificarse ad infinitum sen modificar os parámetros que o constrúen.

Imaxe 8. Lavadores (Vigo) 1956- 2008. Fonte: Xunta de Galicia

2. SÍNTESE INTERPRETATIVA

O afundimento da economía política foral a partir da crise agraria de finais do XIX inducira uns primeiros procesos de desorganización espacial do modelo de asentamento poboacional propio do réxime de agras que conceptualizamos como *protodiseminación*. Os seus efectos víronse multiplicados despois coa implosión da diseminación residencial por todo o territorio, froito do colapso

do propio réxime de agras como sistema de organización agraria e da substitución da produtividade agraria pola accesibilidade como vector de organización espacial do sistema territorial no seu conxunto.

Diseminación que se produciu a través da colusión espacial de dous procesos: a demanda de vivenda rural coa que salvar o abismo que se abriu entre o espazo da economía monetarizada e o da economía agraria descapitalizada; e a instrumentalización da política do solo como ferramenta de fomento económico, inducendo a aparición dunha oferta de vivenda urbana no campo.

Ambos os dous procesos transformaron o sector da construción no puntal do desenvolvemento económico no espazo rural galego, ata o punto de inducir un fenómeno de urbanización do medio rural cuxos resultados espaciais foron conducidos por unha xeración de instrumentos de planeamento incapaz de ordenar a actividade económica que codificaban, producindo así unha realidade desestruturada e caótica, onde confluíron o negocio de construír cidades no campo xunto coa prolongación do campo na cidade rural.

A interrelación espacial de distintas políticas públicas sectoriais amosa unhas dinámicas —que non modelo— de carácter centrífugo onde cada actuación sectorial incide nunha maior diseminación, sen que as reformas legais introducidas desde o ano 2002 consigan frear o proceso.

TERCEIRA PARTE

QUE FUTURO? REFLEXIÓNS SOBRE UNHA TRANSFORMACIÓN NECESARIA

1. COMPLEXIDADE. UN CAMBIO DE PARADIGMA

Unha das conclusións inmediatas que podemos extraer de análise acometida é a natureza homoxénea e monofuncional dos espazos resultantes da aplicación do modelo urbanístico e territorial consignado en boa parte dos instrumentos de planeamento vixentes. Un planeamento que se rexeu por criterios espaciais que podemos considerar obsoletos desde a actual perspectiva disciplinar. Criterios que, nunha urxente síntese, presentamos deseguido co convencemento de que o oportuno da súa discusión compensa o risco evidente de xeneralización.

En efecto, tal e como describimos con anterioridade, a densidade veu sendo o criterio director das implantacións urbanas (ou que pretenden selo), namentres que a insularidade propia do modelo de ocupación do territorio das aldeas tradicionais deixa paso ao criterio de conectividade dos núcleos rurais, baseada nas infraestruturas viarias para a delimitación dos novos solos postos a disposición da demanda de vivenda unifamiliar. Como consecuencia, os espazos

protexidos, ausentes por definición do modelo produtivo tradicional, aparecen unicamente como o negativo do resto de usos asignados ao territorio, é dicir, como un elemento meramente residual. O seguinte cadro trata de poñer de relevo eses conceptos territoriais sobre os que se fundamentan as determinacións emanadas do modelo trazado.

	NÚCLEOS URBANOS	NÚCLEOS RURAIS	ESPAZOS PROTEXIDOS
SISTEMA TRADICIONAL	Inexistencia	Insularidade	Inexistencia
MODELO VIXENTE	Densidade	Conectividade	Residualidade

Esquema 8. Criterios territoriais de referencia do instrumento de planeamento vixente. Elaboración propia.

Doutra banda, vimos ao longo deste traballo que, historicamente, o espazo inflúe sobre os procesos económicos tanto coma estes sobre a configuración do modelo territorial. E así como a histórica xestión agrícola do espazo tivo a capacidade de incidir sobre os procesos económicos, ata o punto de manter unha economía política de orixe feudal ata os albores do s. XX (ao tempo que esta modelou polo seu lado o devandito espazo), a actual xestión dese mesmo espazo, confiada como está ao planeamento urbano, parece estar bloqueando a súa capacidade para incidir sobre os principais procesos económicos que rexen a nosa actualidade.

De feito, é evidente que a economía global induce a transformación de amplos espazos outrora rurais en coroas metropolitanas, pero non é menos certo que nin os espazos producidos pola urbanización rural inducida polo planeamento, nin a condución por esta do propio proceso metropolitano, parecen ter moita capacidade de incidencia sobre os procesos económicos polo que afecta á localización de actividades e funcións urbanas sobre os espazos producidos, tendo en conta a homoxeneidade e monofuncionalidade de boa parte do territorio metropolitano recente e a atonía urbana de moitos dos "núcleos rurais urbanos".

Por outra banda, a intensa ocupación do territorio resultante da indución da diseminación residencial hipoteca a marxe de actuación do planificador —e do político—, que ve como case calquera proposta de operación urbana ou infraestrutural se topa cunha paralizante oposición cidadá —e política—.

A razón desta incapacidade podémola atopar na dificultade dos tales espazos para condensar o que Edward Soja conceptualizou como **capital espacial**⁶⁵, é dicir, o conxunto de elementos ambientais, culturais, institucionais, infor-

⁶⁵ Soja, E. (2005): *Mesogeografías: sobre los efectos generativos de las aglomeraciones urbanas*. En Benach, N. e Albet, A. (2010): *Edward W. Soja. La perspectiva postmoderna de un geógrafo radical*. Icaria, Barcelona.

macionais e, por suposto, espaciais, que cristalizan nas eficiencias propias das economías de localización e urbanización.

Agora ben, que cómpre para crear capital espacial? A evolución da teoría do desenvolvemento económico é a historia da resposta a esa pregunta, pero se hai un concepto que filtra consensuadamente todas as respostas achegadas, ese é o de **complexidade**. Complexidade entendida territorialmente como unha gran diversidade de actores sociais cun alto nivel organizativo e un elevado nivel de interactividade entre eles, capaces dun profundo despregamento de actividades polo espazo⁶⁶.

Pero non todo o territorio pode —nin debe— ser complexo. Por iso é preciso cambiar os parámetros conceptuais que, ata tempos recentes, guiaron a redacción do planeamento e substituílos por outros incardinados nun novo paradigma no que a complexidade urbana debe ir da man da sustentabilidade ambiental. Desta forma, se a complexidade é o principio reitor ao que deben apuntar as políticas de intervención sobre os espazos urbanos, a sustentabilidade debe desprazar a densidade, o outrora paradigma do urbano, do ámbito da xestión dos núcleos rurais por dous motivos: en primeiro lugar por criterios de estricta sustentabilidade económica e ambiental, pero tamén, como paso previo e necesario para a articulación de medidas tendentes á especialización funcional dos núcleos rurais que eviten ou revertan, na medida do posible, os actuais procesos de homoxeneización nestes ámbitos.

E por outro lado, a conectividade, que rexeu —probablemente de forma subxacente— sobre criterios de delimitación dos solos de núcleo rural, debe desprazarse á súa vez cara ao ámbito dos espazos protexidos, como reflexo dunha decidida estratexia que poña coto ao risco de incorrer no que poderíamos chamar a inversión da matriz territorial: pasar dun territorio rural-natural, no que existían illas urbanas, a un territorio urbanizado con illas de espazos naturais.

	NÚCLEOS URBANOS	NÚCLEOS RURAIS	ESPAZOS PROTEXIDOS
SISTEMA TRADICIONAL	Inexistencia	Insularidade	Inexistencia
MODELO VIXENTE (NNSS 86-94)	Densidade	Conectividade	Residualidade
PARADIGMA CONTEMPORÁNEO	Complexidade	Densidade	Conectividade

Esquema 9. Evolución dos criterios territoriais de referencia para unha estratexia territorial de carácter metropolitano. Elaboración propia.

⁶⁶ Rueda, S. (1995): *Ecología urbana. Barcelona i la seva regió metropolitana com a referents*. Beta, Barcelona. Aínda que a definición de ‘complexidade’ que propón Rueda é máis compleja —valla a redundancia— seguimos os conceptos expostos nesta obra á hora de propoñer a nosa dun modo do máis intuitivo.

2. SUSTENTABILIDADE. NATUREZA E CULTURA

Outra das conclusións que podemos tirar dos exemplos anteriores é que o que está a transformar a paisaxe construída galega é o que anteriormente conceptualizamos como o vector de organización espacial do noso modelo territorial: a **accesibilidade**. A asociación primaria entre accesibilidade e localización é a relación que subxace na desnaturalización do sistema de asentamentos galegos e é, ao mesmo tempo, a relación básica sobre a que se fundamenta o planeamento urbanístico en Galicia, ata tal punto que a cristalización das dinámicas territoriais a través da execución do planeamento levou, en moitos lugares de Galicia, á práctica disolución da moi singular paisaxe cultural que herdamos hai tan só cinco décadas.

	MODELO TERRITORIAL TRADICIONAL		MODELO TERRITORIAL ACTUAL
ELEMENTOS CONFIGURADORES	<p>Economía de autosubsistencia</p> <p>Produción agropecuaria (Sistema produtivo)</p> <p>Produtividade agrícola</p>	<p><i>Lóxica económica subxacente</i></p> <p><i>Elemento organizador do modelo territorial</i></p> <p><i>Vector de organización espacial</i></p>	<p>Economía autocentrada no proceso de crecemento inmobiliario (O urbanismo como política de fomento económico)</p> <p> Mercado do solo (Sistema viario)</p> <p>Sistema de asentamentos</p>
CARACTERIZACIÓN PAISAXÍSTICA DOS RESULTADOS ESPACIAIS	<p>Resultado directo do sistema produtivo. Coherencia entre sistema produtivo e sistema de asentamentos</p> <p>1. Producción agropecuaria organizada en labradíos en réxime de explotación intensiva sustentada polas achegas materiais do monte 2. A aldea como unidade de referencia para a ocupación do territorio para a edificación</p> <p>Relación entre usos do solo e sistema produtivo ESPACIALMENTE LEXIBLE a través do vector de organización espacial: a produtividade agrícola. (percepción visual de orde e coherencia)</p>	<p>Territorio: <i>Usos do solo</i></p> <p>Carácter: <i>procesos de construción social do espazo</i></p> <p>Percepción: <i>lexibilidade e coherencia</i></p>	<p>Soporte físico do conxunto. Incoherencia entre un sistema produtivo moderno e urbano e un sistema de asentamentos herdado e rural</p> <p>1. O mercado e a accesibilidade como reguladores do patrón de ocupación do solo 2. A urbanización do medio rural a partir de la asociación primaria entre localización edificatoria e accesibilidade desnaturaliza o sistema de asentamentos a partir de dous procesos: - Diseminación de vivenda unifamiliar rural - Indución da urbanización mediante a colusión das políticas de solo e urbanística. 3. Reconfiguración produtiva do monte: reconversión forestal ou abandono</p> <p>Relación entre usos do solo e sistema produtivo ESPACIALMENTE LEXIBLE a través do mercado como vector de organización. (Percepción visual de desorde e incoherencia)</p>
	↓		↓
	Paisaxe cultural do réxime de agras		Disolución da paisaxe cultural do réxime de agras

Esquema 10. Dinámicas territoriais de transformación da paisaxe cultural do réxime de agras. Elaboración propia.

Así, tal e como acabamos de conceptualizar, a paisaxe cultural do réxime de agras foi o resultado dun ríxido código de relacións espaciais e funcionais entre os sistemas produtivo e de asentamentos, arbitradas por un vector de organización espacial diferente —a produtividade agraria— cuxa substitución polo actual ocasionou un agudo proceso de degradación paisaxística. Polo tanto, a súa xestión patrimonial debe concentrarse sobre as propostas de ordena-

ción e protección de ambos os sistemas: produtivo (primario) e de asentamentos, regulando con especial atención as relacións entre eles.

E, a pesar de que a vixente Lei de ordenación urbanística e protección do medio rural de Galicia (LOUGA), consagrada á protección desa paisaxe cultural que desde os anos 60 vén sendo desnaturalizada en función dos procesos que acabamos de analizar, foi aprobada hai xa case unha década, os non moi esperanzadores resultados obtidos ata o momento cómpre rastrexalos non só no limitado alcance real do territorio sometido a instrumentos de planeamento a ela adaptados, senón na incompreensión, por parte do lexislador, dos procesos que transformaron un medio que non é posible protexer unicamente desde a superficialidade estética e formal.

Especialmente grave resulta neste sentido o feito de non identificar a accesibilidade como elemento clave na desnaturalización do sistema de asentamentos tradicional, facendo así pouco eficientes os esforzos por conter o principal proceso de destrución —a transmutación das aldeas e núcleos rurais en *vilas estrada*— daquilo que se quere conservar.

En efecto, tal e como argumentamos, a instrumentalización das políticas públicas de solo así como da súa codificación en instrumentos de planeamento cun obxectivo de fomento económico antes que de ordenación espacial, induciu a aparición de procesos de urbanización do medio rural claramente desproporcionados respecto das economías locais e, ademais, cun importante potencial destrutor sobre o patrimonio edificado anterior ao promover —vía codificación de aproveitamentos— agudos procesos de substitución edificatoria e carecer, na súa gran maioría, dun mínimo sentido da protección patrimonial.

Mais, aínda supoñendo que a praxe do planeamento urbanístico que se redacta hoxe en día supere o modelo aquí descrito, o certo é que os modos social e politicamente adquiridos de construír o territorio baseados no devandito modelo gozan dunha pouco desexable —pero certamente robusta— saúde. Desde esa perspectiva, o maior problema ao que se enfrontan a paisaxe cultural do réxime de agras e a súa herdanza construída é, probablemente, o alto nivel de incoherencia que existe entre esa lóxica urbanística imperante e un programa mínimo de protección patrimonial. Unha incoherencia que abunda nun conflito, larvado e continuo, entre desenvolvemento e protección; entre os intereses económicos dos propietarios dos solos e a vixente política de protección patrimonial.

O propio planeamento contribuíu ás veces a ampliar este conflito, ao non ser capaz de integrar o patrimonio como factor de ordenación, algo do que cabería responsabilizar a redactores, promotores e á mesma Administración de

forma compartida. Nese sentido, unhas instrucións técnicas capaces de homoxeneizar os criterios que deben rexer a codificación da protección patrimonial nos instrumentos de planeamento ou ordenación territorial contribuirían, sen dúbida, a minimizar ese problema.

O anterior é trasladable ao medio natural. Podemos seguir facendo voluminosos documentos de inicio e de referencia, así como extensos e prolixos informes e memorias ambientais, pero, sen a integración no seo da planificación de ferramentas tan elementais como o deslinde da Superficie Agraria Útil, ou a elaboración unha cartografía de escala operativa de aptitude agraria e de aptitude forestal para o conxunto de Galicia⁶⁷, por exemplo, seguiremos sen poder integrar espacialmente os procesos ecolóxicos cos económicos na nosa praxe planificatoria, e as nosas avaliacións ambientais estratéxicas seguirán carecendo do verdadeiro potencial do que dispoñen.

En calquera caso, a mellor forma de protexer unha paisaxe cultural, así como o potencial ambiental e produtivo que atesoura, é a existencia dun proxecto para o seu territorio. Ou dito doutra maneira: a existencia dun territorio con discurso⁶⁸. Un discurso que debe cumprir unha condición: que o modo en que se insira no mercado sexa compatible co vector de organización espacial que orixinou a paisaxe que se queira protexer.

Xa vimos que as condicións sobre as que se insire no mercado o noso modelo territorial non son compatibles coa maximización da produtividade agraria, porque as devanditas condicións foron construídas mediante políticas sectoriais máis ou menos improvisadas e sen contar cos profundos efectos acumulativos que cada unha delas xeraba sobre as anteriores, dando como resultado procesos territoriais baseados nunha progresiva valorización do solo —do territorio— mediante a súa ocupación/urbanización, á conta dunha progresiva desvalorización dos potenciais agrícolas sobre os que se construíu a paisaxe que se quere conservar.

Unha vez postos en marcha os procesos aludidos, é francamente difícil deles a golpe de limitación do contido da propiedade mediante instrumentos de planeamento. Por iso, a primeira consecuencia do anterior é que, sen un modelo territorial —e económico— viable para o medio rural, que salvagarde o vector de organización espacial que o construíu, ningún instrumento de ordenación do territorio ou urbanístico poderá aspirar, en materia paisaxística, a

⁶⁷ Crecente, R. (2009): *Parroquias e planificación territorial*, en AAVV (2009): *A parroquia en Galicia. Pasado presente y futuro*. Xunta de Galicia.

⁶⁸ Romero, J. (2009): *Geopolítica y gobierno del territorio en España*. Tirant lo Blanch, Valencia.

algo máis que non sexa xestionar a súa transformación, minimizando os seus efectos ou a súa velocidade.

De aí que, en ausencia dese ansiado modelo territorial que viabilice economicamente o medio rural en Galicia, sexa tan necesaria a coordinación das políticas públicas con incidencia territorial —especialmente da agroforestal— nunha plataforma de xestión coordinada que evite os efectos perversos acumulativos xerados na confluencia de políticas sectoriais concibidas de modo estanco. Ese papel, hoxe en Galicia, debe ser desempeñado pola Ordenación do Territorio.

3. CAPITAL ESPACIAL. UNHA VÍA PARA A MINIMIZACIÓN DO CONFLITO TERRITORIAL

Houbo quen caracterizou o galego por unha concepción hiperbólica da propiedade. É certo. Pero aínda o é máis para quen que desenvolve a súa actividade profesional no eido da xestión urbanística ou territorial e debe tratar cos propietarios acerca do valor das súas parcelas.

Dicía Georges Duby que "*Las ligazones y las discordancias entre la evolución de las condiciones materiales y la psicología colectiva, incita a prolongar la historia económica en la historia de las mentalidades*"⁶⁹. A cita axuda a comprender, se non a hipérbole, cando menos si a tenacidade con que a xente percibe o moi propias que lle son as cousas cando o peso histórico da súa negación é tan abafador coma no caso da plena propiedade da terra en Galicia. A énfase non é gratuíta, porque é precisamente no valor dese carácter pleno que adxectiva o concepto *popular* da propiedade, onde radica o forte rexeitamento social á xestión e ao planeamento urbanístico.

Un problema sobre o que a revisión histórica do noso modelo territorial nos permite extraer algunhas claves interpretativas. Así, concluíramos que o afundimento da economía política *foral* a partir da crise agraria de finais do XIX inducira uns primeiros procesos de desorganización espacial do modelo de asentamento poboacional propio do réxime de agras que conceptualizamos como *protodiseminación*. Os seus efectos víronse multiplicados despois pola implosión da diseminación residencial por todo o territorio froito do colapso do propio réxime de agras como sistema de organización agraria e da substitución da produtividade agraria pola accesibilidade como vector de organización espacial do sistema territorial no seu conxunto.

Nese contexto, a clave do proceso radica en que a confluencia da demanda

⁶⁹ Duby, G. (1978): *Hombres y estructuras en la Edad Media*. Siglo XXI, Madrid (Or. 1973).

sociolóxica de vivenda rural coa instrumentalización que —desde os tempos do *desarrollismo* ata a aprobación da LOUGA— se fixo da política do solo como ferramenta de fomento económico, operou un cambio na percepción social da propiedade do solo —sancionado tanto pola acción administrativa como pola actitude política— que converteu parcelas de cultivo en terreos edificables.

Accións administrativas e actitudes políticas que supuxeron o recoñecemento *de facto* dese dereito *consuetudinario* a edificar sobre a propiedade do solo, o que, sen dúbida, axudou a transmutar o concepto da *plena* propiedade agraria, derivada do proceso redencionista, nun contido da propiedade *pleno* ao que era inherente o dereito a edificar. Un dereito obviamente inexistente *de iure*, pero longamente operativo *de facto*, alterando así —interesadamente ou non— a percepción sociolóxica da *tradición*. Algo tan inédito no contexto nacional como a natureza dos problemas que diso se derivaron.

Porque, aínda que ninguén pode discutir as extraordinariamente difíciles condicións económicas e materiais nas que houbo que (re)construír o medio rural en Galicia tras o colapso do modelo agrario tradicional, así como o seguramente necesario papel que tivo que xogar a construción niso, a extensión no tempo (moito máis alá do razoable) das *cómodas* circunstancias urbanísticas e políticas xeradas por aquela situación fixo que acabasen derivando nunha problemática de dispersión territorial que se demostrou insostible tanto en económica como ambientalmente.

Algo que, entre outros aspectos, motivou o substancial xiro que a ese respecto veu dar o lexislador coa aprobación da LOUGA no 2002. Pero foi daquela cando a propia Administración, na aplicación do novo marco xurídico, se atopou con que a *historia económica* se prolongara de tal xeito sobre a *historia das mentalidades* que se facía realmente complicado seguir polo camiño emprendido, motivando así a entrada do noso marco urbanístico no lamentable estado de inflación lexislativa e indefinición en que actualmente se atopa. Nese sentido, moitos dos problemas que atenazan o urbanismo galego, como a propia volatilidade dos textos legais, a inexistencia de regulamentos, a escaseza de instrucións técnicas, a xudicialización da praxe urbanística, e o permanente conflito institucional entre as Administracións autonómica e local deben ser interpretados, entón, máis como consecuencias do magno conflito que a desorganización do modelo territorial tradicional e a súa posterior mala xestión articularon arredor da propiedade do solo en Galicia que como causas do estendido rexeitamento social á praxe urbanística.

Sendo esta como é, unha interpretación parcial, que non esgota —nin o pretende— o abano interpretativo da complexísima problemática do conflito terri-

torial, e que debe ser necesariamente complementada a través doutras moitas circunstancias cuxo tratamento excede os obxectivos deste traballo, dámonos por satisfeitos con achegar dous elementos para o debate. En primeiro lugar, a necesidade de non cerrar en falso o debate sobre o que debería considerarse tradicional ou non tradicional para o oportunos efectos legais. E en segundo lugar, a constatación histórica de que o atraso no tempo da adaptación do espazo á natureza produtiva de cada momento ten funestas consecuencias. Dito doutra maneira, o que non fagamos hoxe —en canto ao control da dispersión— de forma ordenada, quizais o teñamos que facer mañá, de golpe, se as facendas locais se volven xa incapaces de soportar por máis tempo o financiamento dunha estrutura territorial ineficiente a través do sempre crecente gasto na prestación dos servizos básicos de abastecemento, saneamento, recollida de residuos sólidos... Se iso fose así, teríamos ademais que asumir —ao contrario que outros territorios— o custo de oportunidade de non ter investido ese esforzo na transformación dun espazo que teña unha maior capacidade que a que demostrou ter na xeración dun recurso que condicionará, de seguro, o noso futuro territorial: o capital espacial.

Un capital que é posible empezar a crear se aprendemos a integrar espacialmente —a espacializar— as nosas políticas públicas como vía para a anticipación dos conflitos territoriais.

4. GOBERNANZA TERRITORIAL. TRANSFORMACIÓN ADMINISTRATIVA E COHERENCIA ENTRE PROCESOS TERRITORIAIS E ESCALA DE INTERVENCIÓN

Durante os anos nos que o planeamento lideraba a recuperación da iniciativa política local no contexto democrático, en Galicia non existían condicións especialmente propicias nin para a agregación de solos (complexidade da estrutura da propiedade), nin de capitais (debilidade do sector). Así que o momento en que a vontade cidadá de construción dun proxecto colectivo se expresaba a través do planeamento urbanístico pasou de maneira practicamente inédita, cando menos, pola Galicia rural.

Co paso do tempo, os procesos económicos que foron moldeando o noso territorio aumentaron de escala de forma espectacular, tanto en termos estritamente económicos como nas súas consecuencias espaciais, de modo que a xeografía dos límites municipais foi tan amplamente superada que o planeamento municipal dificilmente pode volver xogar o papel que non puido desenvolver na Galicia dos 80. Atenazado moitas veces entre a indefinición do marco xurídico e o rexeitamento social, o planeamento xeral non pode tampouco ofrecer unha adecuada comprensión dos procesos territoriais, ao seren

estes dunha escala moi superior á municipal. Nese sentido, coidamos que é necesario potenciar o debate aberto sobre a arquitectura da Administración local ao redor da reconsideración do papel das deputacións e da —entendemos necesaria— agregación municipal. Unha reforma administrativa neses termos minimizaría, polo menos, a incapacidade que o planeamento actual manifesta á hora de intervir neses procesos de ampla escala territorial, e que é posible exemplificar na transformación da mobilidade.

A xeografía humana e a socioloxía teñen explicado o uso que fan as persoas do territorio a través do concepto de espazos de vida⁷⁰, definíndoos como todos aqueles espazos que, articulados arredor da vivenda principal, son frecuentados polos individuos. O traballo, a escola, a segunda residencia, o lecer, as compras, as relacións familiares e os servizos públicos poden resumir de forma sintética os espazos de vida de calquera cidadán.

Desta forma, se a igrexa como centro social e o espazo agrario foron os espazos de vida que, durante varios séculos, converteron a parroquia nun referente social de organización espacial, o cambio de escala que experimentou a mobilidade obrigada polo traballo de base diaria ao longo das dúas últimas décadas, introduciu un profundo desaxuste espacial entre os espazos de vida actuais e as delimitacións municipais vixentes desde o s. XIX.

É, polo tanto, necesario un novo modelo analítico que supere as limitacións do actual e que sexa capaz de propoñer unidades espaciais axeitadas para a xestión da mobilidade, pero tamén do resto de procesos de base espacial, e que xa empezaron a ser utilizadas a través da denominación de áreas funcionais en numerosos ámbitos, pero carentes da necesaria homoxeneización ou normalización. Un proceso que lle compete acometer á Ordenación do Territorio para o desenvolvemento dun dos seus labores fundamentais: a provisión de plataformas de discusión para a xestión conxunta de políticas con incidencia territorial como paso fundamental na consecución da gobernanza territorial, é dicir, ese ansiado espazo de cooperación e coordinación interinstitucional a prol dun modelo territorial determinado. Desta forma, entendemos que deben ser os futuros instrumentos de ordenación territorial os que, en substitución do planeamento municipal, deben asumir liderado na articulación da vontade cidadá de construción dun proxecto colectivo.

Pero para iso é certamente necesario controlar o risco de que a pulsión planificatoria derivada deses novos instrumentos supoña unha inflación admi-

⁷⁰ Módenes, J. A. (2007): *Movilidad espacial. Uso temporal del territorio y poblaciones vinculadas*. En *Actas del X Congreso de la Población Española: "Migraciones, movilidad y territorio"*. Centre D'Estudis Demogràfics.

nistrativista que introduza máis controis e prazos nun xa sobrecargado modelo de tramitación, que, como vimos dicindo, en nada nos beneficiaría⁷¹. A eficacia dos instrumentos de ordenación do territorio e a súa aceptación social só poden ser unha realidade nun marco de relaxación do noso urbanismo *hiperrealista* que dea como resultado documentos de planeamento máis estruturais e flexibles, pero sobre todo máis metodolóxicos que definitivos, en liña coas propostas que insistentemente veñen facendo chegar numerosas voces reconocidas⁷². O contrario, é dicir, a introdución dun novo nivel planificador mantendo o resto tal e como está hoxe en día, ha conducirnos, probablemente, a unha situación de maior exposición que a actual aos riscos que apuntamos.

Por outra banda, se o modelo económico inmobiliario global construído sobre este sistema planificador ameaza ruína, á vez que homoxeneizou e desvalorizou o noso territorio, parece que é o momento de introducir unha revisión a fondo do mesmo. Tendo en conta que os momentos de crises e de destrución das expectativas son os máis frutíferos para repensar e reorientar o futuro, non deberíamos perder a oportunidade que se nos brinda de ser nós quen conduzámos esa transición, en lugar de ser unha situación futura, presumible ou potencialmente peor que a actual, a que o faga por nós.

Pero para iso, coidamos que é tan necesario o cambio na orientación técnica e escalar da planificación ao que facemos referencia, como unha profunda reforma administrativa que transforme os excesivamente longos prazos e trámites actuais nun modelo de *portelo único* capaz de internalizar a comunicación interadministrativa a través dunha oficina técnica unificada e de homoxeneizar os criterios e a información a través das oportunas instrucións técnicas.

BIBLIOGRAFÍA

- ALFONSO, I. (ed): *La historia rural de las sociedades medievales europeas*, PUV, Valencia.
- BEIRAS, X.M. (1973 /1981): *O atraso económico de Galicia*. Vigo: Galaxia.
- BENACH, N. y ALBET, A. (2010): *Edward W. Soja. La perspectiva postmoderna de un geó-*

⁷¹ A ese respecto, Joan Romero (*op cit*) sostén que aínda que nunca existira, como agora, tal cantidade de normas, directivas, leis e regulamentos relacionados coa ordenación do territorio, a paisaxe ou a avaliación ambiental, isto evitaba que nunca se tivese falado tanto de falta de coordinación e desgobierno territorial coma agora.

⁷² Peñín, A. (2006): *Urbanismo y crisis. Hacia un nuevo planeamiento general*. Ediciones Generales de la Construcción, Valencia.

- grafo radical*. Barcelona: Icaria.
- BOUHIER, A (1979/2001): *Ensayo geográfico de análisis e interpretación de un viejo complejo agrario*. Xunta de Galicia.
- CAMAGNI, R. (2005): *Economía urbana*. Barcelona: Antoni Bosch.
- CARMONA, X y Nadal, J.(2005): *El empeño industrial de Galicia. 250 años de historia, 1750-2000*. Fundación A Coruña: Pedro Barrié de la Maza.
- CASTELLS, M. (1998): *La era de la información. Economía sociedad y cultura. Vol.2: El poder de la identidad*. Madrid: Alianza Editorial.
- CRECENTE, R. (2009): Parroquias e planificación territorial. En AAVV (2009): *A parroquia en Galicia. Pasado presente y futuro*. Xunta de Galicia.
- DALDA, J.L. (1991): La larga fase de aldea. En GONZÁLEZ-CEBRIÁN, J. (ed.): *Documentos de Reflexión Urbanística*, nº 3, Departamento de Proyectos arquitectónicos y urbanismo de la ETSAC.
- DALDA, J.L., DOCAMPO, J. y HARGUINDEY, J. (2005): *Cidade difusa en Galicia*. Xunta de Galicia.
- De LLANO, P.(1996): *Arquitectura popular en Galicia. Razón e Construcción*. COAG; LIZANCOS, P.(2005): *A casa contemporánea en Galicia*. COAG.
- DUBERT, I. (2002): *Del campo a la ciudad. Migraciones, familia y espacio urbano en la historia de Galicia, 1708-1924*. Vigo: Nigra.
- DUBY, G. (1973/1978): *Hombres y estructuras en la Edad Media*. Madrid: Siglo XXI.
- DUBY, G. (1973/2009): *Guerreros y campesinos. Desarrollo inicial de la economía europea, 500-1200*. Madrid: Siglo XXI.
- ESTEFANÍA, J. (2007): *La larga marcha. Medio siglo de política (económica) entre la historia y la memoria*. Madrid: Península.
- FARIÑA TOJO, J. (1980): *Los asentamientos rurales en Galicia*. Madrid: Instituto de Estudios de Administración Local.
- GARCÍA DE CORTÁZAR, J. A. (1988): *Historia de España dirigida por Miguel Artola. La época medieval*. Madrid: Alianza.
- GARCÍA DE CORTÁZAR, J.A. y MARTÍNEZ SOPENA, P. (2008): Los estudios sobre historia rural de la sociedad medieval hispano cristiana. En ALFONSO, I. (ed): *La historia rural de las sociedades medievales europeas*. Valencia: PUV.
- GARCÍA FERNÁNDEZ, J. (1975): *Organización del espacio y economía rural en la España atlántica*. Madrid: Siglo XXI.
- GONZÁLEZ FRANCO, D. y CONSTENLA VEGA, X. (2010): La urbanización del paisaje cultural agrario en Galicia. Morfogénesis de un modelo territorial improvisado. En *Actas del VI Congreso Internacional de Ordenación del Territorio (VI CIOT)*.
- LÓPEZ FACAL, X. (2010): O perfil da economía galega, una proposta de descrición cifrada. En VV.AA (2010): *Informe Galicia 2010*. Santiago de Compostela: Atlántica.
- MARGALEF, R. (1995): La ecología, entre la vida real y la física teórica. *Investigación y Ciencia, Junio*.

- MARTÍ GILABERT, F. (2003): *La desamortización española*. Madrid: Rialp.
- MÓDENES, J. A. (2007): Movilidad espacial. Uso temporal del territorio y poblaciones vinculadas. En *Actas del X Congreso de la Población Española: "Migraciones, movilidad y territorio"*. Centre D'Estudis Demogràfics.
- NÁRDIZ ORTIZ, C. (1992): *El territorio y los caminos en Galicia*. Colegio de Ingenieros de Caminos, Canales y Puertos. Xunta de Galicia.
- NÁRDIZ ORTIZ, C. (2008): *La construcción de los bordes de las carreteras en Galicia*. Universidad de A Coruña. Xunta de Galicia.
- NAREDO, J.M. (2004): *La evolución de la agricultura en España (1940-2000)*. Granada: Universidad de Granada.
- NELLO, O (ed.) (2003): *Aquí no! Els conflictes territorials a Catalunya*. Barcelona: Empúries.
- OTERO PEDRAYO, R. (1954): *Ensaio sobor da paisaxe galega*. Vigo: Galaxia.
- PEÑÍN, A. (2006): *Urbanismo y crisis. Hacia un nuevo planeamiento general*. Valencia: Ediciones Generales de la Construcción.
- PRECEDO LEDO, A. (1995): *Geografía humana de Galicia*. Barcelona: Oikos-Tau.
- PRESEDO GARAZO, A. (2008): *A fidalguía galega. Estudos sobre a reprodución social dos fidalgos na Galicia Moderna*. Vigo: Lóstrego.
- PRIGOGINE, I. (1983): *¿Tan sólo una ilusión? Una exploración del caos al orden*. Barcelona: Tusquets.
- RODRÍGUEZ GONZÁLEZ, R.(1999): *De aldeas a ciudades*. Vigo: Ir indo.
- ROMERO, J. (2009): *Geopolítica y gobierno del territorio en España*. Valencia: Tirant lo Blanch.
- RUEDA, S. (1995): *Ecología urbana. Barcelona i la seva regió metropolitana com a referents*. Barcelona: Beta.
- SÁNCHEZ HERNÁNDEZ, J.L. (2003): *Naturaleza, localización y sociedad. Tres enfoques para la geografía económica*. Salamanca: Universidad de Salamanca.
- SOJA, E. (1989/2008): *Postmetropolis. Estudios críticos sobre las ciudades y las regiones*. Madrid: Traficantes de sueños.
- SOJA, E. (2005): Mesogeografías: sobre los efectos generativos de las aglomeraciones urbanas. En BENACH, N. y ALBET, A. (2010): *Edward W. Soja. La perspectiva postmoderna de un geógrafo radical*. Barcelona: Icaria.
- SOLÁ MORALES, M.(1997): *Las formas del crecimiento urbano*. Barcelona: UPC.
- TORRES LÓPEZ, J. (2000): *Economía política*. Madrid: Pirámide.
- VILLARES, R. (1982): *La propiedad de la tierra en Galicia 1500-1936*. Madrid: Siglo XXI.
- VILLARES, R. (2004): *Historia de Galicia*. Vigo: Galaxia.
- WALLERSTEIN, I. (1979): *El moderno sistema mundial*. Madrid: Siglo XXI.
- WOLF, E. (1982/1987): *Europa y la gente sin historia*. México: Fondo de Cultura Económica.